

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	41
'Aho	Tusite, 20 'Okatopa 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Semisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

FALE ALEA ‘O TONGA
‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 41/2020
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA

‘Aho: Tusite 20 ‘o ‘Okatopa, 2020
Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea
Fika 04	:	LIPOOTI KOMITI: 4.1 Lipooti Fika 7/2020 ‘a e Komiti Tu‘uma‘u ki he Lao: Fekau‘aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 32/2020 <i>Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki Hono Pule ‘i ‘o e Ngaahi Faito ‘o Ta‘efakalao 2020</i>
Fika 05	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki.....	8
Me‘a e ‘Eiki Tokoni Sea	8
Faka‘ilonga‘i fakamāmani lahi ‘Aho e Potungāue Sitētisitika.....	8
Ngaahi ongoongo mei he Pule’anga.....	8
Kau feliuliuaki ‘ea mo hono ngaahi nunu’a he palopalema lahi taha kī māmani kau ai Tonga ni	9
Ngaahi tukupā fakamāmani lahi ke tau’i.....	9
Ngaahi ngāue ke fakasi’isi’i ngaahi fakatamaki fakaenatula	10
Fakamatala ‘ea faha’i ta’u La Nina	10
Fakamanatua ‘Aho Fakamāmani lahi Me’atokoni he Falaite kuo ‘osi	10
Ongoongo mei he Pule’anga he tafa’aki ‘o e ako	11
Savea Potungāue <i>MIA</i> ki he kau faingata’a’ia	12
Talitali kau folau mei he toli mei tu’apule’anga	12
Talamonū ki he ikuna kafakafa e fa’ahi Leipa e Palemia Nu’usila	12
Kau fakataha mo e Fale Alea he talamonu ki he Palemia Nu’usila he ikuna e fili pule’anga Nu’usila	12
Fakafiefia ki he Fale Alea toe hoko atu pē tataki Nu’usila he Palēmia tatau.....	13
Hoha’a ki he ta’ofi e ngaahi uta meleni	13
Ke fakatokanga’i Pule’anga ke failelei’i hono kolonitini ngoue ‘ave ki muli	13
Fai feinga Pule’anga fekau’aki mo e ma’u lango hūhūkia he uta meleni	14
Ma’u e lango hūhūkia he koniteina ‘e fā uta atu mei Tonga ni.....	14
Tali fekau’aki mo e hoha’a ki he ngoue kava mo hono uta ki muli.....	15
Tokanga ke ‘i ai ha mataotao he tafa’aki e ‘inisekite mo e kolonitini.....	15
Tokanga ke kehekehe ‘a kinautolu fai e sivi ngoue mo e Kolonitini.....	16
Mahu’inga ‘i ai ha ‘ofisa fetu’utaki/‘ofisa fakamāketi he uta me’aki ‘i ‘i Nu’usila	16

Kole ki he Pule'anga ki ha founa ke tokoni'i kau ngoue meleni kuo uesia	17
Kole fakamolemole ki he tōnounou kuo hoko uesia he koniteina uta meleni ki Nu'usila.....	18
Kei fai feinga Pule'anga ki he ngaahi fonua kaungā'api na'a lava hū ki ai uta meleni	19
Kole ke ngaahi Hala Holopeka he teu fai ki Ha'apai fakama'u/vete 'aukai fakafonua	21
Fakamālō'ia Pule'anga he fakaa'u me'angaue ke kamata ngāue ki he Hala Holopeka.....	22
Lipooti fika 7/2020 Kōmiti Lao fekaú'aki mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Faito'o Ta'efakalao.....	22
Fakama'ala'ala he Lipooti fika 7/2020 e Kōmiti Lao	23
Fakamanatu Tongatapu 9 meimei ngaahi kolo fai ai 'a'ahi Fale Alea nau kole ke hiki tautea he faito'o konatapu.....	25
Fokotu'u ke tali e Lipooti e Kōmiti Lao	25
Poupou mo e fokotu'u ne mei lava ke fakapaasi ai pē fo'í Lao Faito'o Konatapu he Fale Alea	26
Tui ke tukuhifo Lao Faito'o Konatapu ke alea'i pē he Komiti Kakato.....	26
Poupou mo e fokotu'u ke fakapaasi Lipooti fika 7/2020 Kōmiti Lao	27
Tamu'a e lao koe'uhi lahi ngaahi hopo hao he Fakamaau'anga	27
Pāloti'i 'o tali Lipooti fika 7/2020 Komiti Lao	28
Lao Fakaangaanga fakatonutonu ki hono Pule'i Ngaahi Faito'o Ta'efakalao 2020.....	28
Fokotu'u tukuhifo Lao Faito'o Konatapu ki he Kōmiti Kakato.....	29
Ola fakataha mo e 'Ofisi Talafekau Nu'usila fekau'aki mo e uta meleni ta'ofi 'i 'Okalani.....	30
Pāloti'i 'o tali tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 32/2020 ki he Kōmiti Kakato.....	31
Me'a e Sea	31
Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga fika 32/2020	32
Poupou lahi Minisita Polisi mālōlō ki he hiki tautea ki he faito'o konatapu	35
Poupou lahi ki he fakatonutonu ki he kupu 9 e Lao	36
Ke fakakaukaua 'ave ki ha Fakamaau Polisi/Fakamaau Lahí mafai ke hiki ha fakamatala fakapulipuli mei ha lotofale.....	36
'UHINGA 'ave ki ha Fakamaau Polisi pe ke fakafaingofua ngāue fakatotolo kau polisi.....	37
Poupou tonu pe ke mamafa tautea he tau'i 'a e faito'o konatapu	37
Ke fakakaukaua Pule'anga ke fokotu'u ha leepi sivi faito'o konatapu 'i Tonga ni	38
Ngaahi fokotu'utu'u Pule'anga ki ha founa fakalelei'i ngāue ki he faito'o konatapu	38
Kupu 5 fō'ou he Lao Faito'o Konatapu.....	40

Kei fai ngāue ke fakahoko e sivi faito’o konatapu ‘i Tonga ni	41
Tokanga ke falala’anga ‘a kinautolu fakahoko ngāue ke fusia’u Lao Faito’o Konatapu.....	42
Kole ke falala ki he kakai nau fai ngāue ke tau’i faito’o konatapu	42
Tu’u mateuteu Potungāue ke poupu ki he Lao Faito’o Konatapu	44
Ngaahi ngāue kuo lele mai ke tau’i ngaahi nunu’a kovi faito’o konatapu	45
Pālotti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 32/2020.....	47
Lipooti ki he kakato ngāue ne fakahoko he Kōmiti Kakato.....	47
Lao Fakaangaanga fika 32/2020	47
Kelesi	49

Fale Alea ‘o Tonga

Taimi: 1000-1005

Sātini Le’o: Me’a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kole atu ke hiva mai e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa hono hiva’i lotu ‘a e ‘Eiki)

Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Hou’eiki Minisitā...

<007>

Taimi: 1005-1008

(Hoko atu e Lotu)

<009>

Taimi: 1008-1013

(Hoko atu pē ‘a e lotu...)

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō, kalake taliui e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tepile: Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, fakatapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineta. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio, pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko ‘a e ui ‘o e Falé ki he ‘aho ni, ‘aho Tusite 20 ‘o ‘Okatopa 2020.

(Na’e lele heni ‘a e taliui ‘a e Hou’eiki Mēmipa)

<005>

Taimi: 1013-1018

(Hoko atu e taliui)

Kalake Tēpile: ... 'Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu'a. 'Eiki Minisitā Pa'anga mo Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi. 'Eiki Sea ngata'anga e taliui.

Poaki

Ko e poaki 'oku kei hoko atu e poaki 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia pea mo 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Fusitu'a. Poaki mai he 'aho ni 'a Siaso Vailahi Pohiva poaki pea mo Semisi Kioa Lafu Sika pea poaki pea mo Veivosā Taka. Ko e toenga e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali honau ui. 'Oku 'i a e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē mālō 'Eiki Sea.

Me'a e 'Eiki Tokoni Sea

'Eiki Tokoni Sea: Mālō kalake. Tapu mo e 'Otua 'oku 'afio 'i hotau lotolotonga. 'Otua ia 'o Tonga. Tapu mo e Hau 'o e Fonua 'Ene 'Afio Tupou VI, Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, Pilinisi Kalauni mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Tapu mo e Hou'eiki 'o e fonua, tapu mo e tangata'i fonua mo e fefine'i fonua 'o Tonga kae 'atā ke fakahoko e fatongia 'o e Fale Alea 'o Tonga ki he 'aho ni kamata'anga e ngāue 'o e uike fo'ou ko eni. Laumālie e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Pule'anga, laumālie Hou'eiki Fakafofonga Nōpele, mālō e laumālie Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Tau kau fakataha mo e lotu lelei he pongipongi ko eni. Fakamālō atu ki he 'Eiki Palēmia he fakahoko e lotu lelei 'o e pongipongi ni, pea ko e mata'ikoloa ia 'o e Tonga tau lotu pea 'oku tau fakakoloa'aki ai e Hou'eiki 'o e Fale Alea e mo'ui 'i he pongipongi ni pea 'oku hanga holo he fonua 'oku kei vilingia pē fuka 'i Palasi kei toka lingolingo pē 'a e melino 'i Tonga.

Faka'ilonga'i fakamāmani lahi 'Aho e Potungāue Sitētisitika

'Aho ni foki Hou'eiki 'oku faka'ilonga'i ai e 'Aho Fakamāmani Lahi 'o e Potungāue Sitētisitika mo e ngaahi ngāue faka-sitētisitika faka'ilonga'i fakamāmani lahi ia pea 'oku kau atu ki ai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea he ngaahi polokalama hono faka'ilonga'i e 'aho mahu'inga ko ia he 'aho ni. Ko ia 'oku 'oatu 'a e talamonū ki he ...

<007>

Taimi: 1018-1023

'Eiki Tokoni Sea: ... 'Eiki Minisitā 'oku ne tokanga'i e potungāue ko iá kae 'uma'ā e Pule mo e kau ngāue Potungāue Sitētisitika, 'ofa ke mou ma'u ha 'aho lelei 'i he 'ahó ni mo hono ngaahi polokalama, pea ke kau e 'Eiki 'i he ngaahi fakahoko fatongia 'oku fakahoko 'e he potungāue ko eni. Kimu'a ke tau hoko atú Hou'eiki, lava pē ke me'a mai 'a e 'Eiki Palēmiá tūkunga 'oku 'i ai e fonuá he 'ahó ni. Me'a mai.

Ngaahi ongoongo mei he Pule'anga

'Eiki Palēmia : Fakatapu atu 'Eiki Tokoni Sea, fakatapu ki he Hou'eiki Nōpelé kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā pea pehē foki ki he kau Fakafofonga e Kakaí. 'Eiki Tokoni Sea ko u fakamālō

atu ki he Feitu'una hono 'omai e ki'i faingamālie ko ení ke u lava ai 'o 'oatu ha ki'i lipooti nounou pē ki he Feitu'una mo e Fale 'Eikí 'a e ngaahi me'a mahu'inga mei he Pule'angá ke mea'i 'e he Feitu'una pea mo e Hou'eiki 'o e Falé ni pēhē foki ki he kakai 'o e fonuá 'i he fononga mai ko ia 'i he uike kuo 'osí.

Kau feliuliaki 'ea mo hono ngaahi nunu'a he palopalema lahi taha kī māmani kau ai Tonga ni

'Uluakí ko e Potungāue ko eni 'a e *MEIDECC* ko e 'uluakí ko e Feliliuaki 'o e 'Eá pē ko e *Climate Change* ko e *issue* fakamāmani lahi ia. 'Oku kei hoko pē foki 'a e feliliuaki e 'eá mo hono nunu'á ko e palopalema fakaenatula lahi taha ia 'i hotau māmaní kau ai 'a e Pasifikí mo Tongá ni tukukehe ange 'a e KOVITI-19. 'E matafi atu 'a e fokoutua faka'auha ni KOVITI-19 'i ha ta'u nai pē 'e 1 pē 2 'i ha ma'u hano faito'o, ka ko e feliuliaki 'o e 'eá mo hono ngaahi nunu'á, te tau fononga atu pē mo kitautolu 'i he ta'u 'e 50 pē ta'u 'e 100 ka hokó. Pea 'oku 'alu pē ke toe kovi ange 'o kapau 'e 'ikai fakahoko 'e māmani kátoa ha ngāue ke tau'i fakataha, 'a e feliuliaki 'o e 'eá 'i he taimí ni, 'a ia ko e *action is needed now*. Ke fakahaofi hotau māmaní mo 'etau mo'uí.

Ngaahi tukupā fakamāmani lahi ke tau'i

Mei he Aleapau Palesi ki he feliuliaki 'a e 'eá he 2015 na'e tukupā ai 'a e ngaahi fonuá 'o māmani ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue fakasi'isi'i 'a e tukuange 'o e kasa ko ia ko e *carbon dioxide* ki he 'etimosifá. 'A ia 'oku ne fakatupunga 'a e feliuliaki ko ia 'a e 'eá, mo ha ngaahi ngāue kehe pē ki hono tau'i 'o e feliuliaki 'a e 'eá. 'Oku 'iloa 'a e ngaahi tukupā ko ení, 'i he lea faka-Pilitania ko e *Nationally Determined Contributions* pē ko e *NDC* pea 'oku fakahoko he ta'ú ni hono ngaahi fakalelei'i pē *review* ta'u ia 'e 5 hili 'a e aleapau Palesi.

Sea ko u fiefia ke fakahoko atu, na'e faka'atā 'a e lipooti 'a Tongá ni ki he *review* ko ení 'i he 'aho 25 'o e māhina kuo 'osí 'i Sepitema, 'i hono 'aho ko hono faka'ilonga'i ia 'a e feliuliaki ko ia 'a e 'eá. Ko e taha 'o e ngaahi ngāue ko ení, ko hono siofi 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'etau ngāue ke a'usia e tāketi ko ē peseti 'e 50 'etau ma'u'anga 'uhilá, mei he ma'u'anga ivi fakaenatulá fakafo'ou pē *renewable energy* 'i he faka'osinga 'o e ta'ú ni. Na'e fakahoko e ngaahi ngāue lahi ki heni tautefito ki hono fakapa'anga 'a e ngaahi faama *solar* pea mo e havilí he 'oku laui miliona 'a hono pa'angá. Pea na'e lele i matangi pē 'a e ngāué, 'a e ngaahi feinga ko ení, pea na'e palani ke fakakakato 'i he ta'ú ni, kae vaetu'ua 'e he KOVITI-19 mo e ngaahi fakataputapu 'a ia 'oku toki fakakakato ki he ta'u fo'ou.

Ko e tāketi 'e taha mei he'etau ngaahi tukupā ko ení ke a'usia peseti 'e 30 he ta'ú ni 'a e lahi 'o e ngaahi potutahi fakataputapu pē *marine protected areas*. Kuo 'osi a'usia 'a e tāketi ia ko iá 'Eiki Sea, tupu mei he ngāue fakataha 'a e Potungāue Toutaí mo e ngaahi Potungāue 'a e ...

<008>

Taimi: 1023-1028

'Eiki Palēmia: ... Pule'anga 'i hono fokotu'u ko ia 'o e ngaahi feitu'u makehe pē *Special Management Areas* pē ko e *SMA*. 'A ia kuo ola lelei 'aupito 'a e ngāue ko ia hono fokotu'u ko ia

he ngaahi motu ‘a e *SMA*, ‘o tau fiefia pē ‘Eiki Sea ‘i he ngaahi ngāue ko ia ka ‘oku hokohoko atu pē ‘a e ngāue pea hangē na’e ko ia na’e fakahoko atu te tau fe’ao tautolu mo e feliuliuaki ‘o e ‘eá mo hono ngaahi pole he ngaahi ta’u lahi ka hoko mai.

Ngaahi ngāue ke fakasi’isi’i ngaahi fakatamaki fakaenatula

Ko e kaveinga hono ua ko e fakasi’isi’i ko ia ‘o e ngaahi fakatamaki fakanatula ko e taha ‘o e palopalema lahi taha ‘o e feliuliuaki ‘o e ‘ea ko e hokohoko mo e toe lalahi ange ko ia ‘a e ngaahi fakatamaki fakaenatula hangē ko ia ko e Afā ko ‘Ieni, *Gita* mo e pehē kia Hāloti. Ko e taha e ngaahi ngāue mahu’inga ngaahi ngāue mahu’inga ko e toe lelei ange ‘etau tokateu mo ‘etau mateuteu ke longomo’ui, kaukaua ange ke ne matu’uekina ‘a e ngaahi ha’aha’a ‘o e ngaahi afā. ‘Oku takimu’a heni ‘a e *NEMO* ki hono fakakakato e ngaahi tu’utu’uni mo e ngaahi founa ngāue mo e ngaahi palani fakafonua, fakavahefonua mo e ngaahi kolo, palani fakakolō mo e ngaahi fanga ki’i motu takitaha ke fakahoko ‘e he ngaahi potungāue ‘a e Pule’angá, ngaahi kulupu ‘ikai fakapule’anga, ngaahi siasí mo e tokotaha kotoa pē kapau ‘e hoko mai ha fakatamaki. Hangē pē ko ia ‘Eiki Sea kuo ke mea’i na’e faka’atā ‘a e ngaahi palani ko eni ‘i Fale Alea ni ‘i he ‘aho 13 ‘o ‘Okatopa he uike kuo ‘osi. Ko e ‘aho ia ‘oku faka’ilonga’i ai fakamāmani lahi hono fakasi’isi’i ‘a e ngaahi fakatamaki fakaenatula ‘a ia ‘oku ui faka-Pilitānia ko e *International Day for Disaster Reduction* pē ko e *IDDR*. Tokoni lahi heni ‘Eiki Sea ki he’etau tokateu atu ko ia ki he ta’u afā ka hoko mai mei he māhina katu’u mei Novema ki ‘Epeleli ta’u fo’ou.

Fakamatala ‘ea faha’i ta’u La Nina

Ko e poini tolú mei he *MEIDECC* ko e fakamatala ‘ea La Nina pea hangē pē ko ia ‘Eiki Sea na’e tuku mai mei he Va’a Fakamatala ‘Ea ‘a Tonga ‘oku tau fononga atu eni he faha’i ta’u ko e La Nina ‘i he faha’i ta’u afā ko eni ‘oku hoko mai. ‘I he faha’i ta’u ko eni ‘e ki’i mokomoko e angi ‘a e ‘ea ‘a e tahi ‘o hangē ko e si’isi’i ange ha ngaahi afā pea toe lahi e ‘uho’uha foki kae hangē pē ko e ngaahi fakatokanga mo e fakafuofua ‘e ‘i ai pē ‘a e faingamālie ki ha afā ‘e ua pē tolu. Pea ‘e ‘i ai e taha ia ai ‘e mālohi ‘aupito. Ko e anga ia e fakafuofua ‘Eiki Sea ka ko e me’a mahu’inga taha pē ko ‘etau tokateu mo ‘etau mateuteu ‘o hangē ne toki fakahoko atu.

Fakamanatua ‘Aho Fakamāmani lahi Me’atokoni he Falaite kuo ‘osi

Ko e Potungāue Ngoue, Vao’akaú mo e Toutaí, ko e ‘Aho Fakamāmani lahi e Me’atokoní, na’e fakahoko ‘a hono fakamanatua ‘o e fakamāmani lahi ‘o e me’atokoni ‘i he fale mata’anga sipoti ‘i ‘Atelé, ‘Atele *Indoor Sport Center* ‘i he ‘aho Falaite kuo ‘osi hono 16 ‘Okatopa ‘i he taimi 1:00 *pm*. Ko e ‘aho fakamanatu foki eni ‘oku fakahoko fakata’u ma’u pē ‘aho 16 ‘o ‘Okatopa ko e ta’u ‘i he ta’u kotoa fakahoko fakataha pē ia pea mo hono fuofua fokotu’u ko ia ‘o e Kautaha ‘o e Me’atokoni mo e Ngoue ‘a e *Food and Agricultural Organization* pē ko e *FAO (FAO)* ‘a e ngaahi Pule’anga Fakatahatahá ‘a e *UN*. ‘A ia ko hono fakamanatu eni e ta’u ‘e 50, ‘a e ta’u ‘e 75 talu hono fokotu’u ko ia ‘i he 1945 hili ‘a e ngaahi ta’u ‘o e tau lahi hono 2 ‘a māmani pea ‘i he ta’u ni ko e ta’u ia ‘e 40 ‘a hono fakamanatua ‘o e ta’u ‘o e me’atokoní. Pea ‘oku fokotu’u leva ‘a e ngaahi kaveinga kehekehe ‘i he ta’u kotoa pē ko e kaveinga ‘o e ta’u ni ‘oku pehē, ko e fakatupu, fafanga, tauhi mo ngāue fakataha.

Ko e fakaafe fakalangilangi ko e 'Eiki Palēmia pea na'e me'a ai mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti mo e kau Fakafofonga 'o e Ngaahi Pule'anga Mulí, Fakafofonga mei he *FAO*, kau taki e ngaahi potungāue 'a e Pule'anga ...

<009>

Taimi: 1028-1033

'Eiki Palēmia: ... mo e kau pule fakavahe, kau 'ofisakolo, kau fefine mo e kau tangata 'o tōkanga mo ngātai. Ko e lotu fakatāpui 'o e 'aho na'e fai ia 'e faifekau ko Sela, Toketā Sela Taufatofua Manu.

Na'e fakahoko 'a e polokalama ko eni 'i he Funga Manamo'ui 'i 'Atele 'aki ha polokalama na'e faka'ali'ali ai e ngaahi founa 'o e ngaohi 'o e me'atokoni fakalotofonua, pea mo e ngaahi founa ki hono ngaohi 'o e me'atokoni ki he mo'ui lelei. Na'e kau mai ki ai e ngaahi kulupu kehekehe 'o e hou'eiki fafine mei he ngaahi kolo mo e ngaahi feitu'u kehekehe mei Tonga'eiki, pehē ki he ngaahi kautaha ta'efakapule'anga foki. Na'e kau mai ki ai mo e ngaahi me'atokoni mei 'oseni, pea mei 'uta mo fakalotofonua foki. Na'e lava lelei pea faka'ofu'ofu, fakaholo mamata 'aupito 'a e polokalama ni, pea na'e foaki ai 'a e ngaahi pale na'e foaki ki he kau ikuna 'i he ngaahi fe'auhi 'i he ngaahi polokalama.

Ongoongo mei he Pule'anga he tafa'aki 'o e ako

Ko e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue. Na'e huufi e ako tokamu'a 'e 4, 'a ia ko e fika 27 ia ki he 30 'o e ako tokamu'a, 'a ia ko Fakakakai, Mata'aho, 'Uiha, Fāhefa mo Matahau. Ko hono ua ne lava e sivi hū mei he foomu 2 'a ia ne lele mei he Monite 'aho 12 'Okatopa ki he Falaite 'aho 16, 'a ia 'oku kau ki ai 'a e *middle school* pea mo e *side school*. Ko e sivi foki eni 'e ngāue'aki he kaha'u ki he hū ko ē ki he ngaahi kolisi 'e fai pē ia 'i he foomu 2.

Ne lava ai pē he uike kuo 'osi ha sivi fakakātoa 'a e kalasi 2, kalasi 4, kalasi 5, 'a ia ne nau sivi kotoa ai he pepa sivi tatau pē. Ko e taumu'a ke ma'u ha me'afua ki he tu'unga ako 'i he ngaahi lēvolo ko eni, ke fai ha sio 'a e potungāue ki he tu'unga 'oku a'usia 'e he ngaahi 'apiako lautohi 'a e Pule'angá 'i Tonga ni. Pea lava heni ke tokoni ki he'enau 'alu hake ki he lēvolo hokó ke lava 'ilo 'a e mālohinga mo e vaivai'anga 'o e ki'i tamasi'i ako kotoa pē. Pea 'e tokoni ia ki hono vahevahe holo e kau faiako, ki he ngaahi 'api lautohi 'o fakatefito he vaivai'anga 'o e ngaahi 'apiako.

Ne lava mo e huufi e loki ako fo'ou 'o e Kolisi Tongá, pea mo e ngaahi loki ako ne fakalelei'i, pea ne kau foki heni pea mo e huufi 'o e fale nofo'anga ma'a e kau faiako. Na'e fakafiefia ki he kau atu, kau atu 'a e potungāue ki he fakaola e ngaahi loki ako fo'ou fakataha pea mo e potungāue pa'anga mo e *MEIDECC* 'i he ako 'i Tāpunisiliva, pea mo e Ako Ma'olunga ko Tupou, pea na'e fakaafe fakalangilangi ai e Ta'ahine Pilinisesi Pule, Pilinisesi Pilolevu Tuita. Ko e ngaahi ngāue kotoa ko eni 'Eiki Sea ko e fakataumu'a ai pē ke lelei, lelei ange hono teu'i e fānau ako pea mo e tokoni ki he potungāue ke fakahoko lelei honau fatongia.

Savea Potungāue MIA ki he kau faingata'a'ia

Ko e Potungāue MIA, pē ko e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. 'Oku lolotonga fakahoko eni 'a e savea ki he kau faingata'a'ia 'oku te'eki ai ke nau kau mai 'i he monū'ia ko ia 'i he vahe pa'anga 'e \$30, pa'anga 'e \$60, pa'anga 'e \$90. Pea 'oku 'alu atu 'a e kau ngāue 'o fai 'a e savea ko eni, 'i he ngaahi vāhenga takitaha pea ka hili 'eni te nau hoko atu ki Ha'apai mo Vava'u, pea pehē ki 'Eua. Na'e 'osi 'i ai pē 'a e lisi 'o kinautolu kimu'a ka ko hono toe savea'i 'eni 'a e ni'ihi ko ia 'oku te'eki ai ke kau he faingamālie ko ia 'o e kau faingata'a'ia mo e kau masivesiva ange, ke fakakau mai kinautolu ki he polokalama ko eni. 'Oku toe fakahoko ai pē mo hono savea'i 'o e kau masiva ke kau 'enau fānau ko ia 'i he totongi 'enau ako 'i he ta'u fo'ou, pea 'e hokohoko atu ai pē ki he ngaahi tukui motú 'i tahi ke fakapapu'i ke 'oua na'a li'ekina ha taha.

Talitali kau folau mei he toli mei tu'apule'anga

Ko hono ua na'e lava lelei hono talitali 'a e kau folau mei he ngāue toli mei Nu'usila 'a ia ko e toko 141. Ko e kau ha'u eni hono ua 'a e kau ngāue toli pea 'oku nau kei 'i he *guarantine* talu mei he uike kuo 'osi. Asitelēlia. Ko e kau ngāue kotoa eni mei he Saute 'o Nu'usila pea 'oku nau mo'ui lelei pe. Ka 'oku teuaki atu eni hono fakafoki mai mo e kau ngāue toli mei ...

<005>

Taimi: 1033-1038

'Eiki Palēmia: ... Kuinisilani 'Aositelēlia he 'aho 28 'o e māhina ni, 'a ia ko e toko 50 ia pea ko e vaka tatau pē ko ia 'e fakafolau atu ai e kau ngāue toli 'e 103 ki he fiema'u 'a e ngaahi faama ko ia 'o 'Aositelēlia. 'E toe fakafoki mai he 'aho 30 'o e māhina ni pē 'a e toko 46 ko e kau ngāue ia mei he vahe 'Okalani Nu'usila, kuo 'osi 'i ai e ni'ihi kuo 'osi ma'u honau faingamālie ke hoko atu 'enau ngāue 'o tatau pē 'a Nu'usila mo 'Aositelēlia ka ko e ni'ihi 'ia kinautolu ko ē 'oku palopalema 'oku fiema'u ke nau, ke fakafoki mai ki Tonga ni.

Talamonū ki he ikuna kafakafa e fa'ahi Leipa e Palemia Nu'usila

Sea ko e faka'osi pē ki'i fakahoha'a he pongipongi ni fie fakahā atu pē 'a e talamonū 'a e Pule'anga mo e Kapineti ikuna kafakafa kuo fai he faha'i politikale *Labour* 'a Nu'usila 'i he fili Pule'anga na'e toki fakahoko pea mo e talamonū ki he Palēmia *Jacinda Ardern* ki he ikuna kuo fai. 'Ofa ke lakalakaimonū ai pē 'ene taki 'a e Pule'anga Nu'usila pea ke kei tauhi ai pē he Pule'anga 'o Tonga 'e kei tauhi ai pē he Pule'anga Tonga 'a 'ene vā lelei fakatipilomētika pea mo Nu'usila 'o hangē pē ko ia na'e fai mai mei kuohili fakamālō atu 'Eiki Sea e ma'u e faingamālie mālō.

Kau fakataha mo e Fale Alea he talamonu ki he Palemia Nu'usila he ikuna e fili pule'anga Nu'usila

'Eiki Tokoni Sea Fale Alea: Mālō 'aupito 'Eiki Palēmia pea 'oku ou tui kuo 'osi ma'ala'ala lelei pē lipooti kuo me'a mai'aki he Feitu'una ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea kae 'uma'ā 'a e kakai 'o e fonua 'oku nau me'a mai ki he ngaahi ngāue 'oku lolotonga fakahoko he Pule'anga. Pea ko

e me'a mahu'inga foki ia 'ene kakato hangē na'a ke me'a ki ai 'a e fili 'a Nu'usila pea 'oku tau kau fakataha atu ai pē mo e Fale Alea 'o Tonga he talamonū 'a e Feitu'una ki he Palēmia 'o Nu'usila mo e paati ne nau ma'u 'a e fili ko ia 'i he faka'osinga e uike ki he fakahoko fatongia 'oku nau ... te nau hoko atu ki ai 'i Nu'usila. Me'a mai 'Eiki Nōpele Vava'u.

Fakafiefia ki he Fale Alea toe hoko atu pē tataki Nu'usila he Palēmia tatau

Lord Tu'i'āfitu: Tapu pē mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea ko u hūfanga atu he talamalu mo e tataki e Feitu'una mo e me'a lotu lelei 'a e 'Eiki Palēmia 'o Tonga mo 'ene lipooti lelei he pongipongi ni. Ka 'oku hoha'a e motu'a ni he fu'u fiefia 'o e fili 'a e *Labour* 'i Nu'usila hono Pule'anga fo'ou ko e taki tatau pea hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Palēmia fakafiefia ia he pongipongi ni he onгона he Fale Alea 'o Tonga 'oku toe tataki pē 'a e Palēmia tatau.

Hoha'a ki he ta'ofi e ngaahi uta meleni

'I he taimi tatau pē Sea 'oku hoha'a 'a e motu'a ni ki he ta'ofi 'etau ngaahi uta meleni ki Nu'usila ko e ongoongo lelei eni ko ha *Labour* 'oku nau taukave'i e mahu'inga 'o e kakai ko e tauhi ha fonua 'i he Pule'anga Nu'usila 'ikai ke u loto ke tau uesia 'a e va'a fengāue'aki 'etau 'ulungaanga fakakaume'a. 'Oku ou tui mahalo 'oku tonu ke fai ha tokanga 'a e Pule'anga he vā 'oku tau fetauhi'aki mo e ki'i maumau fakatekinikale 'oku hoko ki he 'etau fefakatau'aki 'etau uta meleni ke fai hano fakatokanga'i ma'u ai ha sēniti e kāinga 'oku nau ngoue'i meleni ko e 'uhinga he 'oku ofi e ngaahi fatongia ki he siasi kae 'uma'ā e ofi e ngaahi 'aho e Kilisimasi mo e Faka'osita'u.

Ke fakatokanga'i Pule'anga ke failelei'i hono kolonitini ngoue 'ave ki muli

Pea ko hono ua pē Sea. 'Oku tokanga e motu'a ni he ko e palopalema tatau pē kau 'o 'etau ngoue 'oku hoko 'i 'Aositelēlia. Kuo hā mai mei he ongoongo 'i 'Aositelēlia pea 'oku ou tui 'e tokanga lahi ki ai 'a e Pule'anga ke fai hano ta'ota'ofi lelei hono fe'ave'aki holo 'o e kava 'i Tonga ni mo 'Aositelēlia he kuo 'oku fai e alea 'a e *High Commissioner* Tonga 'i 'Aositelēlia kei pea 'oku kei tu'u tatali ai 'a e mahu'inga 'o e alealea ko ia ke fefakatau'aki 'etau kava, ka kuo tuku mai mei 'Aositelēlia 'oku te'eki ke nau fakahingoa mai 'a e fonua pē ko e kakai kuo nau maumau'i e lao hono fakahū e kava ki 'Aositelēlia. Ka 'oku kau ia 'i he ngoue 'oku ma'u sēniti lelei ai 'a e vahefonua 'oku ou lele mai mei ai 'a e motu'a ni, pea 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni. Ko e hoha'a pē ia 'a e motu'a ni ki he Pule'anga kapau 'e tatau 'enau leva'i lelei 'etau hao ko eni he KOVITI pea leva'i lelei ai mo 'etau vā mo e ngaahi fonua fakataha he 'uhinga 'o e fefakatau'aki. 'Oku ou tui 'e mānava lelei pē 'oku kei ma'anu pē vaka he tataki lelei 'a e Pule'anga pea te tau fonofononga lelei atu. Ko e me'a pē 'oku hoha'a ki ai 'a e motu'a ni 'e 'Eiki Sea. Ko 'Aositelēlia...

<007>

Taimi: 1038-1043

Lord Tu'i'āfitu: ... 'oku palopalema lahi 'oku te'eki ai ke nau fakahingoa 'a e fonua 'oku nau hanga 'o fakahū ange 'a e kavá he 'oku ta'ofi 'e he Pule'anga 'Aositelēliá ha toe hū ha kava 'i he 'uhinga 'o e *lockdown* ko eni 'i he 'uhinga 'o e KOVITI. Pea 'oku hoko ai e fakatamaki ko eni, ka 'oku ou tui pē 'oku 'ikai hoko ha palopalema 'e kau ai hotau kāinga 'i 'Aositelēliá, pea ko e 'uhinga pē motu'á ni ke fai ange mu'a hano fakatokanga'i 'e he Pule'angá, toe fakapapau'i ange 'etau

kolonitini mo e teu'i 'etau fua 'etau fo'i'akaú ke 'ave ki Nu'usilá. He ko ena ko e melení ena ko e ngoue lahi taha ia ko u faka'ofa'ia ma'u pē 'eku fa'a lele atu he halapule'angá 'ene fokoleta faka'ofa e kau ngoué. Tonu ke kumi ha si'a feitu'u ke ma'u ai ha ki'i sēniti lelei ke tauhi 'aki honau fāmilí ka kuo hoko 'a e palopalema ko ení, pea 'oku pehē mo e palopalema 'i 'Aositelēliá. Ka te u tuku atu pē ia ki he 'Eiki Minisitā kae 'uma'ā 'a e tataki 'a e 'Eiki Palēmiá. Me'a pē 'oku fai ki ai e hoha'a 'a e motu'á ni he pongipongi ni 'o fakatatau ki he lipooti lelei 'a e 'Eiki Palēmiá. Mālō Sea.

Fai feinga Pule'anga fekau'aki mo e ma'u lango hūhūkia he uta meleni

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ke u ki'i tali atu mu'a ki he me'a ko ē 'a e Sea 'o e Komiti Kakatō. Tapu mo e Feitu'una Sea tapu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. 'Eiki Sea ko e ongoongo ko ení 'a eni 'i he fekau'aki mo e melení 'oku fakaloloma. Pea 'oku fai e feinga ke fai e fakataha 'i he ho'atā ni pē ko e tuku 'a e Falé 'aefiafi mo e Hai Komisiona Nu'usilá ke mahino ha alea ai kae toki tuku leva ki he 'Eiki Palēmiá ke ne hoko atu fakavaha'a, vā Pule'anga mo e Pule'anga.

Ma'u e lango hūhūkia he koniteina 'e fā uta atu mei Tonga ni

Ko e me'a ko ē 'oku hokó ko e koniteina 'e 13 'apē mei he kautaha 'e taha na'e ma'u ai 'a e 'uluaki koniteina 'e 4 'a e lango hūhūkiá. Ko e 'ū koniteina ko ia 'i he uta 'a e Pule'angá 'a ia 'oku mau ngāue'aki 'a e founa sōsaietí na'e 'ikai ke sivi ia. Ka kuo tu'utu'uni pē ia ke kau mo ia ia he fakata'e'aonga'í. Pea 'osi fekau 'a e kau ngāué ke nau fai e fetu'utaki *at least* ke 'omai hatau faingamālie, he na'e kei hao pē uta ia ko ē 'a e Pule'angá neongo na'e 'ikai ke 'i ai ha *pack house* ka na'e kei hao pē na'e te'eki ai ke ma'u ai ha lango hūhūkia.

'Oku lahi foki 'i he 'ahó ni hono tukuaki'i ko e pehē ko e *quarantine*. 'Eiki Sea, ko e founa ko ē ko ē 'oku fai'aki 'a e uta 'o e melení ki Nu'usilá kuo 'osi tuku mai 'e Nu'usila 'a e founa 'e hao aí, pea ko e founa ia 'oku fou ai 'a e potungāué. 'A ia 'oku lekooti lelei 'aupito 'a e taimi tō, taimi fana pea mo hono faito'o, pea 'e lava a'u ko ē ki he taimi 'oku *harvest* aí he'ikai ke hoko 'a e palopalema ko eni 'i he taimí ni. Ka 'oku lahi pē foki hono tukuaki'i ko e Va'a *Quarantine*.

'Oku 'i ai 'a e timi ia 'oku fokotu'u mai ke nau fakatotolo'i 'a e me'a ko ē 'oku hokó te tau toki ma'u ai Sea hono fakaikiiki 'o e tafa'aki ko iá. Ka 'oku ou tui pē ko e ngāue ko ē ke fai ke tau fengāue'aki 'a e kau ngoué mo e Pule'angá kae lava 'o ikuna 'a e feinga ko ení. He ko e talu 'a e uta meleni mai 'a e potungāué 'ene lele ko ia he ta'ú ni, pea na'a mau 'osi fokotu'utu'u 'i he ngāue fakasōsaietí *association* 'a e kau tō 'i he māhina takitaha ke a'u ki Tisema, 'oku lele hokohoko 'a e utá. Ko ia 'oku 'ai ke fai 'a e feinga ke ki'i vakai'i mu'a 'a e koniteina 'e 3 ko ē 'a e potungāue he...

<008>

Taimi: 1043-1048

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... na'e te'eki ai ke uesia 'a e uta meleni ia ko ia kimu'a kae 'oua 'e fu'u tu'utu'uni pau ke fakata'e'aonga'i kātoa koe'uhí ko e 'aonga ia ko e totonu ko e 'aonga ia 'etau kau ko ē ki he *PACER/PLUS* ke 'omai ha'atau faingamālie pea 'oku fai ki ai 'a e fakataha 'i he 'aho ni.

Tali fekau'aki mo e hoha'a ki he ngoue kava mo hono uta ki muli

Ko e kavá na'e 'osi 'i ai e alea ke kamata 'a e *trial* mo 'Aositelēlia 'i Sune 'o e ta'u ni ka 'oku toe toloi mai 'a e *trial* ko ia koe'uhí ko e *COVID-19*. 'A ia ko e *trial* ia na'e teu ke fai ke makatu'unga mei he ngāue ko ia 'a e hoko atu 'o e kava ka 'i he lolotonga ni kuo tali foki 'e he *UN* ia 'a e kavá ke hoko, ke fakakalasi ia 'i he me'akai. Pea 'oku 'i ai hono founa ke ngaohi 'aki 'a e kava ke malu pea hao ke ne ma'u 'a e ngaahi tu'unga fakavaha'apule'anga ko ia ki he me'akai pea 'e lava leva 'o uta atu 'a e kava 'Eiki Sea pea 'oku 'i ai e fakakaukau 'e hili e 'a'ahi ko ia ki 'Euá ke tokoni'i 'a e tokotaha 'i 'Eua kuo ne lava 'o fakakalalalasi 'a e kava ke feinga'i ke hoko ā e fo'i pailate kae lava leva 'o fai ai e sio ke ngāue'aki ia fakalukufua 'i he fonuá pea 'e lava ke maau ka ko e faka'amu ke fai e fetokoni'aki na'a faifai ka tau toe hoko hake pē 'a e ni'ihī ta'etokanga 'o fai e ngāue tatau mo e me'a ko eni kuo fai 'i he meleni ke hoko ai ha hano toe ta'ofi 'o e ngaahi ngāue lelei ko eni 'i he taimi ni. Ko ia Sea 'a e kole pē ko e.

Ko e me'a ko ē ki he hū ia ki 'Aositelēlia he taimi ni 'oku kei fakatatali pē Pule'anga ia ki he fakangofua ka ko nautolu pē 'oku nau sivi honau *border*. Pea kapau kuo lahi e kava 'i 'Aositelēlia tā 'oku mahalo na ko ha kava pē ia 'oku tupu hake 'i 'Aositelēlia 'ohovale pē 'oku toki ma'u he koe'uhí 'oku 'ikai ke tau kau tautolu hono sivi 'enau *border* ko e me'a ia 'anautolu. Kai kehe Sea ko e tu'unga ia ko ē 'oku 'i ai 'a e fekau'aki mo e meleni 'i he 'aho ni 'e mahino pē mahalo 'i he ho'atā ni pē ko 'aefiafi ha talanoa mo e *High Komisioná* koe'uhí ke feinga'i ke toe hoko atu mālo 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Mālo 'Eiki Minisitā pea ko u tui 'oku mahino e me'a ko ia he tau hoha'a kotoa pē he ongonā mai e ongoongo ko ia tautefito ki he si'i kau ngoue meleni ka ko u tui 'oku mahino 'oku fe'unga e feme'a'aki ki ai he 'oku fakahoko he Pule'anga 'a e ngāue ki ai fengāue'aki mo e Pule'anga Nu'usila pea ko u tui 'e toki ma'u mai e ngaahi fengāue'aki ko ia fakaikiiki mai ke tau toki hoko atu e, Tongatapu 5 te ke toe me'a mai?

Tokanga ke 'i ai ha mataotao he tafa'aki e 'inisekite mo e kolonitini

Losaline Ma'asi: Mālo Sea. Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia 'o Tonga kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele pea pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai ka u hūfanga atu mu'a he fakatapu kuo aofaki kae 'atā ki he finemotu'a ni ke fai atu pē ha tokoni fekau'aki pea mo e palopalema ko eni kuo hoko 'i Nu'usila fekau'aki pea mo e, pea mo e uta meleni. Pea ko u tui Sea ko e ko e taimi mahu'inga eni ko ē 'oku fiema'u ai ko ē ha *technical expert* ha mataotao 'i he tafa'aki ko ia 'o e 'inisekite pea mo e kolonitini koe'uhí ke ne fai 'a e ngāue ko eni 'i he taimi ko ē 'oku hoko ai e palopalema ko eni me'apangó ko e tokotaha ia ko eni kuo hiki ia 'o ngāue 'i he *SPC Toketā* Viliami Kami. Pea 'oku mahu'inga pē koe'uhí ki he Pule'anga ke tokanga'i 'a e kakai mahu'inga ko e taimi ko ē 'oku hoko ai e palopalema ko e taimi ia ko ē 'oku mahu'inga taha ai e kakai ko eni te nau solova pē nautolu 'a e ngaahi faingata'a ko eni fakasaieinisi 'i he tafa'aki fakatekinikale. Na'e 'osi 'i ai pē palopalema pehē lolotonga fakakaungatāmaki ai 'a e finemotu'a ni pea na'e lava pē he tokotaha ni 'o solova pē ngāue ko ia ...

<009>

Taimi: 1048-1053

Losaline Ma'asi: ... ne u toki tokanga'i hake pē 'e he finemotu'a ni kuo lava pē 'e he tokotaha ko eni 'o fai e ngāue.

Tokanga ke kehekehe 'a kinautolu fai e sivi ngoue mo e Kolonitini

Sea ko e me'a ia 'oku ou tokanga au ia ki ai pea u hoha'a ki ai ko e founa ngāue 'oku fakahoko he taimi ni. Koe'uhí ko hono 'atita'i ko ia 'o e ngāue 'o kamata pē mei hono tō ko ia ko ē 'i he ngoue'anga 'o a'u ko ia ko ē ki hono kolonitini, pea fakaheka ko ē ko ē pea 'osi ia pea fai hono, 'i hono faka'ahu ko ia pea fakaheka ko ē he koniteina 'oku fai pē fo'i ngāue ko ia he taimi ni 'i he tafa'aki kolonitini. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha tau'atāina pea lava koe'uhí ke taliui 'a e ngāue 'i he tafa'aki ko ia, ko e kimu'a ko e ngāue ko ē ko ē 'i he, 'i hono tō 'o a'u ko ia ko ē ki hono *harvest* ko ia ko ē 'o e fo'i meleni, na'e fakahoko ia 'i he tafa'aki ko ia ko ē Va'a Ngāue Kitu'a *extension*, kuo fakataha'i mai e fo'i ngāue ko ia 'oku fai pē 'e he tokotaha tatau, fai pē 'e he va'a tatau pē, Va'a Kolonitini te nau hanga 'o fai e sivi ko ia ko ē 'i he ngoue'angá pea te nau toe fai pē sivi ko ia ko ē mo hono faka'ahu ko ia ko ē 'o e fo'i meleni.

Ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga ki ai Sea, 'a e tau'atāina ko ia ko ē 'a e 'ofisa ke ne fai e ngāue ko ia ko ē 'i he *field* mo e tokotaha ko ia ko e ne fai e ngāue ko ia ko ē 'i he kolonitini. 'Oku mahu'inga 'aupito 'a e ngaahi fo'i ngāue ia ko eni mo e *process* ko eni ke 'i ai e tokotaha mavahe te ne fai e ngāue ko ē ko ē he *field*, pea toe 'i ai e tokotaha mavahe te ne fai e ngāue ko ē he kolonitini. Koe'uhí 'e malava pē 'i he vā ngāue ko ia ko ē 'o e 'ofisa kolonitini mo e tangata ngoue ke hoko e palopalema ko ia 'i he taimi 'oku ne sivi ai e fo'i meleni koe'uhí ke fai hono uta. Pea 'oku ou tui pē ko e fo'i me'a mahu'inga eni ia ke fai hono tokanga'i 'e he potungāue he 'oku 'ikai ke 'i heni ha mataotao ke ne fakahoko e ngāue mo e fatongia ko eni. Ko hono toki liliu mai pē founa ngāue ko eni.

Mahu'inga 'i ai ha 'ofisa fetu'utaki/'ofisa fakamāketi he uta me'aki 'i 'i Nu'usila

Ko e taha ko e taimi ko eni ko ē 'oku hoko ai 'a e *lockdown* ko 'eni, mahu'inga leva koe'uhi ke 'i ai ha 'ofisa fetu'utaki mo ha 'ofisa fakamāketi ke 'i 'Okalani 'i Nu'usila tautefito pē ki Nu'usila, koe'uhi ko 'etau uta ko ē ko ē me'atokoni 'oku 'ave ki Nu'usila.

Ko e taimi na'e 'Eiki Minisitā ai 'a e Fakafofonga ko ia ko ē 'o Tongatapu 8, na'e tali ai 'e he Kapinetí ke fokotu'u ha 'ofisa fetu'utaki 'a e potungāue, fakamāketi, ke 'i Nu'usila, pea te ne fai 'a e ngāue ko ia, hoko 'a e ngaahi palopalema pehē 'oku ne lava 'e ia 'o fai 'a e fetu'utaki ko ia 'i Nu'usila 'o fetu'utaki pea mo Tonga ni. Na'e fiema'u pē ha taha 'oku ne 'ilo'i lelei e anga ko ia ko ē 'o e ngāue ko ia ko ē 'i he Pule'angá 'i Tonga ni 'o tatau pē mo ha taha 'i Nu'usila, 'oku ne lava 'a e fo'i fetu'utaki ko ia mo ha tokotaha 'ikai ke toe, te tau toe hangē ha taha pē ko ē 'osi ma'u pē 'ene visa mo 'ene pepa nofo ai ka na'e 'i ai 'ene taukei ngāue 'i he tafa'aki ko eni. Ko e 2015/16 ia, na'e fokotu'u ki ai 'a e tokotaha ko eni ko Nunia Mone. Na'e laumālie lelei 'a e Kapinetí, fokotu'u 'e he Minisitā Pa'anga 'o e 'aho ko ia 'a e *budget* koe'uhi ke ngāue 'a e tokotaha ko eni 'i Nu'usila 'o *base* ai. Na'e 'i ai mo e me'alele 'a ia ko e me'alele ko ia kuo 'osi fakafoki ia ki he Konisela Tonga ko ia 'i 'Okalani.

Ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga ki ai Sea, koe'uhí ko e fo'i, ko e taimi faingata'a ko eni 'oku

mahu'inga leva 'a e fatongia 'o e tokotaha ko ia, 'osi pē 25, 'osi pē 2015/16, a'u mai ki he 2015/16 a'u ki he 16/17 fiema'u ha tokotaha koe'uhí 'oku hoko atu e ngāue ko eni na'e mahu'inga he na'e mea'i pē 'e he 'Eiki Minisitā 'o e 'aho ko ia 'a e mahu'inga 'o e tokotaha ko eni mo e ngāue 'oku ne fai, ka ko e me'apango na'e 'ikai ke fakapa'anga e *budget* ia 'e he Pule'angá ke hoko atu e ngāue ko ia.

Ko ia Sea koe'uhí ko e fie tokoni pē, 'a e mahu'inga ko ia ko ē founa ngāue koe'uhi ke lava 'o hokohoko lelei he koe'uhí he ko e taimi ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha *expert* 'i Tonga ni ke ne fai e ngāue ko ia kuo mavahe atu ia mei he *SPC*, ka 'e tokanga'i ange 'e he Pule'angá 'a e ngaahi founa ngāue ko eni 'e malava pē hoko ai 'a e palopalema 'o kapau he'ikai ke tokanga'i lelei, mālō Sea ko e ki'i tokoni pē ia.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō 'aupito Tongatapu 5 kapau mālō ena'e tokoni'i 'uhinga he ko e ngāue pē na'e ngāue ai e Feitu'una, ka 'oku ou tui tau tuku kotoa pē hangē ko e me'a mai 'a e Pule'anga, fai e ngāue ki ai mo e Pule'anga Nu'usila pea fai e fakatotolo fekau'aki pē ko e hā e me'a na'e hoko ai e palopalema ko eni, pea 'oku ou tui ...

<005>

Taimi: 1053-1058

'Eiki Tokoni Sea Fale Alea: ... 'e toki 'omai kakato ia ka tau hoko atu ki he 'isiū. 'Oku 'i ai ha feme'a'aki ko ia fekau'aki mo e meleni. 'E Fakafofonga 14 te ke toe me'a mai pē he meleni?

Kole ki he Pule'anga ki ha founa ke tokoni'i kau ngoue meleni kuo uesia

Saia Piukala: Sea tapu mo e Feitu'una kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea 'oku ou fokoutua hake pē au Sea 'ikai ke u toe lave atu au ki he fakatekinikale. Ko e me'a pē 'oku mahino Sea 'e toki fai e fakatotolo ia ko eni 'oku me'a mai ki ai e Pule'anga 'o 'ilo ko e hā e *process* na'e *miss* pē na'e 'ikai ke fakakakato, ka 'oku hanga 'e he me'a ko eni 'oku hoko Sea 'o uesia 'a e fonua pea mo e kau ngoue. Ko u fie fakahoha'a pē au Sea 'oku 'i ai e kau ngoue tō meleni ia na'e tō fakapoloka 'enau ngaahi meleni 'o teuteu ki he uta atu he kaha'u. Sea ko 'eku hoha'a 'a'aku pē ia pea mo e kole ki he Pule'anga ke nau hanga 'o fakatokanga'i ko e hā 'a e tokoni 'a e Pule'anga 'oku 'osi mahino he'ikai ke toe lava 'o uta e meleni ia he taimi ni. Pea 'oku mea'i pē ia he Hou'eiki Mēmipa e Fale ni 'etau vakai holo ki he ngaahi toumu'a e lahi pe ko e *flood* e māketi ia he meleni 'Eiki Sea. 'Oku ou 'ofeina lahi Sea e kau ngoue heni he 'oku, ...kae tautautefito kia kinautolu, 'osi fetu'utaki mai e kau ngoue na'a nau tō fakapoloka ko e hanganaki ke uta, ko eni ia he'ikai ke toe lava 'o uta, ka ko e hā e tokoni 'a e Pule'anga ke tokoni'i 'a e kau ngoue. Sea hangē ko e me'a ko eni na'e me'a ki ai e Fakafofonga ko eni Nōpele 'a Vava'u...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea 'e sai pē ...

Saia Piukala: Fie faka'osi atu pē ...

Kole fakamolemole ki he tōnounou kuo hoko uesia he koniteina uta meleni ki Nu'usila

'Eiki Minisitā Ngoue: Ke u tokoni ki he Fakafofonga. Fakatapu pē ki he Feitu'una 'Eiki Sea, tapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki ni. 'Oku ou fakato'oto'o mai Sea ko u 'ohovale he fanongo mai ki he Fale ni ki ho'omou feme'a'aki he 'isiū ko eni pea 'oku mo'oni 'aupito 'aupito ko e 'isiū lahi eni. Ttalu pē mei he uike kuo 'osi ko e tā mai e tokotaha mei he *growers* mei he kau tō ko ē 'a Minolu 'o fakahoko mai ki he motu'a ni 'a e palopalema. 'Uluaki a'u mai e lipooti ia kitu'a te'eki ke a'u mai ia ki he potungāue, ka na'e fakavavevave leva 'a e motu'a ni 'o ui e fakataha 'i he pongipongi pē ko ē 'e taha 'Eiki Sea pea fai leva e fakataha ki ai 'Eiki Sea.

'Oku ou tu'u pē au 'Eiki Sea koe'uhí ke u fakafofonga'i atu e Pule'anga mo e kole fakamolemole atu ki he kakai 'o e fonua. 'Ikai ke mau toe tukuaki'i 'e mautolu ha taha kae fakanounou. Ko e tu'u he taimi ni 'oku lolotonga fai e ngāue. Ko e tokotaha ko ē na'e kapau 'e laumālie lelei e 'Eiki Palēmia mo e Konisela mo e Minisitā Leipa ke 'omai kuo nau 'osi fili mai 'e nautolu 'a e tokotaha 'oku mataotao 'i he fonua ni ke ne fai e ngāue he ko ia pē ia na'a ne fai e ngāue 'i he palopalema kimu'a 'Eiki Sea. Pea 'oku fili mai leva 'e nautolu e ni'ihī tau'atāina 'e toko tolu, tokotaha mei he kau Leipa, tokotaha ko Sinai Tuitahi pea mo Sione Foliaki ko e ngaahi sino *independent* ia 'oku kole mai he tangata'eiki na'e 'ai ke ha'u Nataniela Uaka ke fai pē ngāue ko eni he ni'ihī pē ko ē,ko ení. Ko hono mo'oni Hou'eiki 'oku fiema'u lahi 'e Nu'usila e meleni he 'oku hala mo ha meleni 'a Nu'usila he taimi ni. Pea ko 'enau feinga ko eni he vave taha koe'uhí ko Tisema 'oku fu'u fiema'u 'aupito 'aupito 'Eiki Sea. 'Oku ho'ata mai leva e ngāue lelei ka ko ia 'oku ou kole atu Hou'eiki tuku mu'a ke fai e ngāue 'a e Pule'anga toki lele mai e motu'a ni koe'uhí na'a mau nofo ai 'o sio ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai. Pea 'oku ou kole fakamolemole atu ki he kakai 'o e fonua 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Feitu'una 'uhī he fatongia 'o e motu'a ni pea mo e potungāue 'ikai ke mau toe tukuaki'i 'e mautolu ko e ki'i fo'i siemu 'oku 'osi mea'i pē he ongo Minisitā ko eni ko e ha'ú mei 'uta. Pea ko mautolu na'e hū ai 'o 'alu pea ko e koniteina ko ení 'oku fakafoki mai. 'Oku sai ange hono fakafoki maí 'oku ma'ama'a ange ia 'i hono faka'auha aí 'oku lahi ange 'a e fakamole ki ai. Ko e ki'i ongoongo pē ia 'oku 'omai ki he Fale ni ko e 'uhingá ka mou, ke mou mea'i pea mou laumālie lelei pē. 'Oku hanga leva 'e he potungāué ki he ongo fonua he Pasifiki he 'oku tau mēmipa hangē ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Leipá 'i he *PACER/PLUS* ko e *PICTA* ki Ha'amoia mo e ongo Ha'amoia.

'Eiki Tokoni Sea: Mahino 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: Kae kehe Sea ko u 'oatu pē ki he Feitu'una koe'uhí tukuange mu'a ke fai e ngāué ke tau'atāina e ngāue ko ē 'oku lolotonga fai he taimi ní ka 'e foki mai pē ki he Fale ni ke mou me'a ki ai. Mālō.

<007>

Taimi: 1058-1103

'Eiki Tokoni Sea: ... Mahino 'aupito 'Eiki Minisitā. Mālō 'aupito e tokoni. 'E Hou'eiki ko u tui pē ko e poini ia ko ē 'oku 'osi 'omai fekau'aki mo e kaveinga mahu'inga ko ení ko e ma'u'anga

mo'ui eni 'a e kau fa'ahinga ko eni 'oku nau fakahoko e ngāue ko eni ko e tō meleni pea 'oku mahino e palopalema ia. Ko ena 'oku lolotonga ngāue ki ai e Pule'anga ia. 'Oleva 'Eiki Minisitā.

Kei fai feinga Pule'anga ki he ngaahi fonua kaungā'api na'a lava hū ki ai uta meleni

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki pē ka u ki'i fakahoko atu. Ko e lolotonga ní 'oku lolotonga ngāue e potungāue ki Fisi pea mo Ha'amoā. Na'e 'osi maau pē foki ke fai 'a e alea ko ē mo Ha'amoā ke to'o kātōa he koe'uhí he na'e te'eki ai ke fakamo'oni'i 'e Tonga ni ia 'a e *PICTA*. Ka na'e feinga pē ke fai e alea *one on one* ke lava 'o hū 'a e meleni mo e ngaahi fua e fonua ta'etax pea 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai koe'uhí ko e palopalema ko eni na'a lava pē ia ha *virtual meeting* ke fai ai ha felotoi kae lava ke 'atā e 'ū maketi ko ia e Pasifiki Sea mālō.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō 'aupito Minisitā *Trade* pea hangē na'a ku lave ki a'í ke fakamā'opo'opo e fekau'aki mo e kaveinga ko eni. Palopalema ena 'oku mou 'oku ngāue ki ai e Pule'angá pea toki fakahoko mai hono lipooti. Me'apango ia ko e hoko 'a e, pea hangē pē ko e me'a ko ena na'e me'a ki ai e Fakafofonga 14 'a Vava'u ko u tui ko e *issue* ia 'oku fekau'aki hangatonu mo tautolu 'uhinga he 'oku tau pehē pē ko e fu'u afā eni ko e fakatamaki fakanatula eni ia na'e tō he si'i kāinga ko eni 'oku nau fai e, 'a e ngāue ko eni pea kuo tuku atu pē ia mei he Pule'anga 'a eni ko eni ko ē ko u tui ko e me'a ia na'e fiema'u he Fakafofonga 14 ke a'u ki a'í. Hou'eiki Pule'anga ke hā ha si'i tokoni atu ki he kakai ko eni pea fakamo'oni'i na'a nau 'osi pea 'oku *stuck* 'e 'ikai ke toe lava ia he ngaahi māhina atu ko eni pea 'e maumau e meleni heni. Ko e hangē pē na'a ku lave ki a'í ko e fo'i fakatamaki fakanatula eni ia na'e si'i tō he fa'ahinga ko eni. Ko u tui ko e fatongia ia 'atautolu ko e tuku atu pē ki he Pule'anga na'a si'i, ko u tui pē au na'a 'oku 'osi fai pē ha feme'a'aki ki ai. Ka ko e kaveinga mahu'inga ia 'oku fekau'aki mo tautolu ha feme'a'aki 'a e Pule'anga ke fai ha ki'i si'i tokonia mo e fa'ahinga fakatamaki ko eni 'oku si'i tō ki he kau ngoue ko eni mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Sea. Ko ia Sea ne fai pē hono fakahoko ia ki he Kapinetí 'i he Falaite kuo 'osí 'a e, ke fakakaukau'i atu 'i he vaha'a taimi ko eni he na'e nō foki e kau ngoué. Hangē ko ia ko 'eku lave ko e ni'ihí ko eni na'e uta 'i he Pule'angá ne 'osi fakapolokalama ke a'u ki Tisema 'oku hokohoko pē 'a e uta ko eni 'o e meleni. Ko e kau ngoue kehe na'e 'ikai ke mahino ha ngaahi me'a kiate au ka ko e 'ū me'a ko eni ko ē na'e ngāue'aki ko ē 'a e founga uta ko ē 'a e Pule'anga pea na'e lele fakasōsaieti 'oku maau pē 'enau polokalama 'anautolu mo e ni'ihí ko ē na'e nō 'i he pangikē koe'uhí ko e ngāue ko eni. Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō 'aupito Hou'eiki tau toki foki ki he'etau 'asenita ka tau mālōlō miniti 'e 15.

(Mālōlō miniti 'e 15)

<002>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'iha 'angana ki hono me'a'anga)

'Eiki Tokoni Sea: Mālō Hou'eiki. Kimu'a ke tau hoko atu ki he'etau 'asenita kole mai 'e he Fakafofonga Ha'apai 12 mahu'inga'ia he me'a pē me'a ki ai e 'Eiki Palēmia fekau'aki mo e me'a ko ia ko e feliuliuaki 'a e 'ea pea tau toki hoko atu.

Mo'ale Finau: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pehē 'a eku fakatapu ki he tangata'eiki Palēmia 'o Tonga, Hou'eiki Minisitā pehē ki he Hou'eiki Nōpele pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Sea ko u tu'u pē au he pongipongi ni ke u langolango atu ki he, ki he tokanga makehe 'a e 'Eiki Palēmia ki he ngaahi ola kovi 'oku 'omai 'e he faingata'a fakamāmani lahi ko eni 'Eiki Sea fakatupunga 'e he *climate change*. Ko e *climate change* 'Eiki Sea kuo 'osi 'i heni pea he 'ikai ke toe lava ia ke tau hanga 'o fakafoki ko e me'a pē 'e fai 'e he fonua ko e tokateu. Pea mo'oni 'aupito 'Eiki Sea 'oku ai e ngaahi alepau fakamāmani lahi hangē ko e *Paris Agreement* na'e 'ohake mo e ngaahi alepau kehekehe pē ia. Fokotu'u hono ngaahi pepa, pea 'oku mea'i he Feitu'una 'Eiki Sea 'oku 'i ai e fanga ki'i motu he Pasifiki tau pehē ko Tuvalu, Kilipati ko *Marshall Island* ko e fanga ki'i motu ko eni 'Eiki Sea 'oku fu'u 'oku fa'a fekumi 'a e Pule'anga Fakatahataha pea mo e ngaahi komiti fakamāmani lahi *climate change* ke 'omai angé honau ngaahi le'ó 'Eiki Sea. Ko e taha e me'a 'oku fa'a 'ohake mei he ngaahi feitu'u ko eni 'Eiki Sea ko e ki'i fo'i lea ko eni ko e *action* ko e ngāue, lahi 'aupito e ngaahi palani 'Eiki Sea fokotu'u, kapau te tau sio ki he ngaahi palani 'oku fakahoko, ngaahi palani lelei ko e tō e 'akau ko e hā fua e ngaahi palani ko e ngaahi palani ki 'uta ki he ma'u'anga mo'uí koe'uhí he 'e uesia foki 'Eiki Sea 'a e fua ia 'o e ngoue, uesia mo tahi.

Ko Ha'apai 'Eiki Sea ko e talu mei he 2006 'ikai ke toe 'asi 'a e mamaha ia 'a e tahi. Ko e anga ki ai e motu'a ni 'Eiki Sea pea mo e to'utangata si'i atu pē 'Eiki Sea ko e taimi ko ē na'e fai ai 'a e fangota 'a e kau fine'eiki pea mo e kāinga 'Eiki Sea na'a nau lue pē he funga mamaha mea'i pē he Feitu'una 'Eiki Sea. Kātoa 'a Vahe Lifuka 'a e fo'i tafa'aki ko eni ko eni ki he 'a e tafa'aki ko eni ko ē ko ē 'a eni 'oku fehangahangai pea mo e toka'anga matangi 'oku mamaha ia pea na'e mamaha ia 'Eiki Sea 'o te lue pē kita he funga feó hakau 'i he ta'u lahi. A'u mai ki he 2006 'Eiki Sea kuo pulia e mamaha ia ko ia. 'ikai toe 'asi ia ko e taimi *low tide* taimi ko ē mamahā 'oku pulia pē ia pea ko e fangota he taimi ni 'Eiki Sea kuo pau ke a'a pē kau fine'eiki hūfanga he fakatapu ka nau toki lava ke nau ma'u ha ngaahi ika mo e ngaahi me'a ko ia Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Ko ho 'uhinga ko Lifuka 'oku hangē tofu pē ko Tuvalu mo Kilipati ē ...

Mo'ale Finau: 'Oku tatau ...

'Eiki Tokoni Sea: Fu'u uesia lahi taha ko ē ...

Mo'ale Finau: Tatau tofu pē 'a Lifuka mo Tuvalu 'Eiki Sea ...

'Eiki Tokoni Sea: Ko ia.

Mo'ale Finau: Pea 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou tu'u pē au he pongipongi ni 'ikai ke u toe lave au ki he palani 'oku 'omai he 'Eiki Palēmia. Tō atu e palani ia ki he tō 'o e 'akau ko e tongo

hā fua e ngaahi teuteu ko e *awareness* ngaahi *activities* ‘a e *MEIDECC* ‘osi kakato ia ‘Eiki Sea. Ko ‘eku tu’u pē ‘a’aku Sea ke u fakamālō, kuo u fanongo ‘Eiki Sea kuo ‘osi ‘i Ha’apai ‘a e ngaahi me’angāue ke fakahoko ‘a e ki’i hala ‘o e Tu’i ‘a e Hala Holopeka pea ko ia ko u fakamālō atu ‘Eiki Palēmia fakafeta’i. Te u kole ki he ‘Eiki Nōpele ke u lea he ‘aho ni ki Holopeka, tu’a kātoa. nau omi ‘o talitali fai pē ki’i fekumi ‘Eiki Sea ki he natula ‘o e ngaahi *seawall* ...

Lord Tu’i’āfitu: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu pē Fakafofonga fakamolemole. Tau Konisitūtone he ‘ikai ngāue fakatamaio’ eiki ha taha ki ha taha kae ‘oua ‘oku loto ki ai mālō.

Mo’ale Finau: Mālō ‘Eiki Sea. Faka’apa’apa eni ki he ‘Eiki Nōpele ‘Eiki Sea. Fai e fakatologo ‘Eiki Sea ki he ngaahi *seawall* fakamāmani lahi ‘oku pehe ni ‘Eiki Sea anga hono talá. Ko e peseti ‘e 30 meimei ki he 40 ko e *contribution* ia ‘a e *community*. Kātoa mei Ha’amoā, Fisi ‘o a’u pē ia ki ha ngaahi feitu’u ‘oku ‘i ai hono ‘uhinga ‘Eiki Sea. Ko hono ‘uhingá he ko e founa pē ‘e taha ‘e ongo’i ai ‘e he tangata’i fonua ‘o e ki’i ...

<009>

Taimi: 1135-1140

Mo’ale Finau: ... motu pē ko e kolo ko ia ko e *seawall* ko ē ‘oku fokotu’u ko ‘ene mo’ui ia, pea ko e fokotu’u ia ma’ana ‘Eiki Sea. Kole fakamolemole pē ki he Nōpele, ko e ‘uhinga pē ia ka ‘e ‘i ai pē ki’i totongi ‘Eiki Nōpele, ‘i ai pē ki’i totongi. Ko e totongi ko ‘enau omi ‘o tangutu ‘i ha funa *seawall* faka’ofo’ofa, pea nau sio ki ‘oseni ki he *view* ‘o ‘oseni. Ko e totongi ia ‘e tuputupu’a he’ikai ke toe ngalo ia. He ko ia ‘Eiki Sea, ke fakanounou ‘oku ou tu’u hake pē au ‘Eiki Palēmia ke u fakahā atu ‘eku fiefia ‘i ho’o ‘ohake *climate change*, ‘oku mo’oni. Ko e KOVITI ia lava pē ia ma’u hono *vaccine*, pea ‘oku ‘osi ma’u ia ‘oku tau fanongo ki ‘Amelika ngaahi feitu’u ko ia ‘Eiki Sea, mahalo pē ko Novema pē ko Tisema. Ko e *climate change* he’ikai ke toe mavahe ia mei he fonua ni. Ko e ngāue pē ‘oku fiema’u ko e fakapotopoto pē ‘a e taki, ke ne fakahoko hono fokotu’utu’u hono polokalama.

Kole ke ngaahi Hala Holopeka he teu fai ki Ha’apai fakama’u/vete ‘aukai fakafonua

Pea ‘oku ou ‘amanaki atu pē ‘Eiki Sea ko ‘etau ‘aukai ‘e fakahoko ki Ha’apai, fai e ki’i fekumi ki he *standard time* ko ē hono fa’u ha *seawall* tautautefito ki he ki’i fo’i mita ko eni ‘e 80, uike pē ‘e 2 ‘Eiki Sea, *2 to 3 weeks*. Na’a ku nofo au ki’i ‘o fai ‘eku ki’i *research* ki he ngaahi *seawall* e ngaahi motu ko e fo’i taimi pē ‘o’ona ko e uike pē ‘e 2 ki he uike 3, pea ‘oku ou tui au ‘oku ‘osi mea’i pē ‘e he ‘Eiki Palēmia ko e ‘uhinga ia ‘oku toki fakafolau atu ai e mīsini ‘i he uike ni ‘Eiki Sea, he te tau ‘aukai kitautolu fakama’u mo vete ‘i he ki’i *bay* ‘oku ui ko ‘Anaseini Tupouveihola *Bay*, fanongo mai ki ai e ‘otu Ha’apai pea ‘e hoko ia ‘Eiki Sea ko e *legacy*, ko e hisitōlia ‘o e Pule’anga ko eni, ‘oku ‘ikai ko ha’aku hisitōlia. Ko e ngāue ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ko ‘eku ‘omi pē le’o ‘e hoku kāinga. Kuo lau senituli e ki’i hala ko eni ‘Eiki Sea, talu meia *Ian* mo hono maumau’i pea ‘oku ou tui ko u tala pē ki he kāinga, ‘oku ‘i ai e ki’i lea faka-Pilitānia ‘oku pehē ‘Eiki Sea, *patient pays*, ko e kātaki ‘oku totongi lahi. Pea ko e ‘aho ia ko eni ‘Eiki Sea.

Fakamālō atu ‘Eiki Palēmia ki he tataki ‘oku fakahoko, tau toki ‘aukai mo vete ki he *bay* ko eni ‘i he Hala Holopeka. Mālō Sea.

Fakamālō'ia Pule'anga he fakaa'u me'angaue ke kamata ngāue ki he Hala Holopeka

'Eiki Tokoni Sea: Mālō Fakafofonga, hangē pē ko e me'a 'a e Fakafofongá fakamanatu pē ki he kāinga Ha'apai ko e ngāue ko eni te tau ngāue ki he fekau'aki mo e hala ko eni 'oku 'ikai ko Holopeka pē, kātoa 'a Lifuka mei he Hihifo a'u ki he Kauvai Foa mo Ha'ano, nautolu kotoa pē 'oku nau ngāue'aki e hala ko eni, kuo pau ko e hā e me'a te tau ala tokoni ai tau, tau ala ke tau kau fakataha mo e Pule'angá 'i he fakahoko e ngāue mahu'inga ko eni.

Kae kehe ka ko e ongoongo fakafiefia ia, pea kuo a'u atu 'a e ngaahi me'angāue kuo tau ofi pē ki he kamata e ngāue, pea 'oku ou fakamālō atu 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Pule'angá, ngāue fakataha ko ia ke fakahoko e ngāue mahu'inga ni.

Hou'eiki tau hoko atu ki he'etau 'asenita, fika 4 ia ko e Lipooti 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao, fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ko ia Fakatonutonu Pule'i e Ngaahi Faito'o Ta'efakalao. Kole ki he kalake ke lau mai e lipooti ko ia.

Lipooti fika 7/2020 Kōmiti Lao fekaú'aki mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Faito'o Ta'efakalao

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa Kakato 'o e Fale kae 'atā ke lau atu 'a e Lipooti me'i he Komiti Tu'uma'u ki he Lao, 'oku 'omai pē 'i he 'ulu'i tohi 'a e Komiti Lao.

'Aho 13 'o 'Okatopa, 2020

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea,
Fale Alea 'o Tonga,
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Re: Lipooti fika 7 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao fekaú'aki mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Faito'o ta'efakalao Ta'efakalao 2020.

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'una 'a e Lipooti fika 7/2020, Komiti Tu'uma'u ki he Lao ke me'a ki ai 'a e Feitu'una mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

'Oku fekau'aki 'a e lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga fika 32/2020, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono pule'i Pule'i 'o e ngaahi Ngaahi faito'o Faito'o ta'efakalao Ta'efakalao, 2020.

Faka'apa'apa atu,
Hon. Mo'ale Finau (fakamo'oni)
Sea 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Lao.

Kalake Tēpile: Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō. Sea Komiti Lao ki’i fakama’ala’ala nounou mai pē Hou’eiki ke nau me’a ki ai.

Fakama’ala’ala he Lipooti fika 7/2020 e Kōmiti Lao

Mo’ale Finau: ‘Io ‘Eiki Sea. Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu ki he ‘Eiki Palēmia pehē ki he Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Sea ko e lao ko eni na’e tu’utu’uni ‘e he Falé ke ‘ave ki he Komiti Lao ‘Eiki Sea, mea’i ‘e he Feitu’una ko e tu’utu’uni ia ‘a e Fale Alea, pea ‘oku ‘i ai hono ngaahi ‘alunga ia ‘o’ona ‘oku tu’utu’uni ‘e he tu’utu’uni. Kau ai ‘Eiki Sea ‘a e fiema’u ko ē ke ‘ave ki he kakai ki he *consultation*, ko e kongā ia mahalo mea’i pē ‘e he Feitu’una ....

<005>

Taimi: 1140-1145

Mo’ale Finau: ... ‘Eiki Sea, kae tuku mu’a ke u hanga ‘o ‘oatu ‘Eiki Sea ‘a e ki’i lipooti nounou ko eni fekau’aki pea mo e ola e fakataha na’e fakahoko. Na’e fakaafe’i mai ki ai ‘a e ‘Ateni Seniale kae pehē ki he Talēkita ko eni ‘i he ‘Ofisi ko ia Talatalaaki ‘apē pea na’a nau ‘i ai. Na’e ‘i ai mo e ‘Eiki Minisitā. Ko e me’a ko ē na’e ‘ohake ai ‘Eiki Sea na’e ‘ohake ai ‘a e ngaahi makatu’unga na’e fakakaukau ‘a e Komiti pea mo e ‘Ateni Seniale mo e ni’ihi ko eni he’ikai ke toe fiema’u ai ha *consultation*. Pea ‘oku ou tui ko e ki’i kongā ia te u kamata’aki ‘Eiki Sea. Ko e poini ko ē na’e ‘ohake he’ikai ke toe fu’u fai ha fiema’u ki he, ke toe fai ha *consultation* ‘Eiki Sea he na’e ‘osi fakahoko ‘e he ‘Ateni Seniale pea mo hono ‘ofisi ‘a e ngāue faka-*consultation* pea mo e ngaahi *stakeholders* pe ko e ngaahi va’a ko ē ‘oku kaunga na’a nau kaunga pea na’e ha’u mei ai ‘a e fakakaukau ki he lao ko eni ‘Eiki Sea.

‘Uluaki ko e kau polisi pe ko e kau polisi ‘Eiki Sea. Ko e va’a ko eni ‘Eiki Sea ko kinautolu ‘a e va’a mahu’inga taha ‘oku nau ngāue ki he tafa’aki ko eni ki he *drugs*. Pea ko e ngāue ko ē ‘oku fakahoko ‘e he kau polisi ‘Eiki Sea na’e mahino mei he fakamatala ‘i he mahino ki he motu’a ni lahi e ngaahi ‘ū me’a ia ‘oku, ... na’e fiema’u ke tātāpuni ki he lao kae lava ke fakapapau’i ‘Eiki Sea ‘oku ma’u pea puke mai ‘a e ni’ihi ko ē ‘oku nau fihia ‘i he hia ko eni ko e *drugs* ke ‘ave ki he Fakamaau’anga. Ka koe’uhí ko e ‘i he lao lolotonga ‘Eiki Sea lahi e ngaahi me’a ia ai ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia he lao he’ikai ke lava faka’ilo ai ha taha ia ‘oku ne *process* ‘a e *drugs* ko e fakatātā ia. Pea koe’uhí pea hanga leva he Potungāue Polisi ‘Eiki Sea pe ko e va’a ko eni ‘a eni ko eni ko e *Drugs Task* ko eni ‘oku nau fai ko ē ngāue ko eni ‘o nau hanga leva ‘o fakakaukau’i ke tātāpuni mai ‘a e fanga ki’i ‘ū tau pehē ko e ngaahi matapā pē ko e ngaahi faingamālie na’e totonu ke mo’ua ai ha taha ka ‘oku ‘ikai foki ke ‘asi ia he lao lolotonga ‘o nau hanga leva ‘o ‘omi pea nau *consult* ki ai ‘o lava ‘o ma’u ai ‘Eiki Sea ‘a e lao ko eni ‘oku fakahū mai ko eni ‘Eiki Sea.

‘A ia ko e fo’i *consultation* ‘uluaki kuo ‘osi ma’ala’ala mei he kau polisi. Ko e ngaahi kupu kotoa pē ‘oku liliu ‘oku ‘asi mai he lao fo’ou ko eni ko hono tātānaki mai ‘enau ngaahi ‘ilo ko hono tātānaki mai ‘Eiki Sea ‘a e ngaahi me’a na’a nau ō pē nautolu ki he ngaahi *community* pē ko e

ngaahi fale pē ko e ngaahi vaka pe ko e ngaahi me'alele pea a'u ko ē ki he faka'ilo Sea 'oku 'ikai ke lava ia 'o faka'ilo 'oku 'ikai ha lao pehē ia ai 'ikai ke 'asi ia he lao. Pea ko ia 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu e me'a ko eni na'e fai e *consult* mo e kau polisi 'o a'u pē 'Eiki Sea ki he Fakamaau'anga. Na'e mahino mai mei he Fakamaau'anga 'i he anga ko ē 'eku fakatonulea ki he me'a na'e 'ohake he 'Ateni Seniale lahi e ngaahi me'a ke monomono mai kae lava ke 'oua na'a toe hao ha taha 'oku fihia 'i he hia ko eni ko e *drugs*. Ke 'alu atu e faka'ilo ia pea talamai he loea ia 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke lea'aki ki ai e lao ia. Ko ia 'Eiki Sea 'oku ou tui ko e fakamatala ko ia 'oku ne 'oatu ki he Fale ni 'osi kakato pē *consultation* ia 'i ai pea na'e 'ikai leva ke toe fiema'u 'Eiki Sea.

Ko e taha e me'a ko u fie 'ohake 'Eiki Sea ki he Feitu'una. 'Oku ou tui au ko e lao ko eni he faito'o konatapu fanongo mai e kakai 'ikai ke nau toe fu'u tokanga nautolu pē 'e toe o ange 'o fehu'i. Ko honau loto 'o nautolu hiki e tautea 'o 'alu pē 'Eiki Sea 'o hangē ko e me'a 'oku hā he lao ko eni kuo hiki 'a e tautea pa'anga pea a'u pē ki he tautea ki he mate 'osi hā ia he lao ko eni 'Eiki Sea. Ko ia 'Eiki Sea ko e kongā 'uluaki ia 'eku ki'i lipooti ki he ngaahi makatu'unga na'e fakakaukau ai e komiti he'ikai ke toe fai ha *consultation* 'i heni he kuo kakato 'a e ngaahi *stakeholder* ko ē 'oku nau hanga ko ē 'o *feed* mai 'a e ngaahi *information* ke fakahoko'aki 'a e lao ko eni 'Eiki Sea.

Ko hono hoko 'Eiki Sea 'oku fekau'aki pē lao ko eni mo e hiki e tautea pea mo hangē ko e me'a ko ē na'a ku lave ki ai 'Eiki Sea a'u pē tautea ki he mate hā ia he lao ko eni. Ko e kongā 'e taha ko e ngaahi, ... 'oku 'i ai mo e ngaahi kupu fo'ou hangē ko e me'a ko ē na'a ku lave ki ai 'anenai 'atu e fakatātā ko eni 'Eiki Sea ka hū atu ha polisi ki ha fale 'oku ne sio atu 'oku 'i ai ha taha 'oku ne pukepuke ha ki'i milemila tau pehē ko ha *drugs*. Sea ko e angamaheni 'oku nau hanga 'e nautolu 'o folo, folo 'enautolu pea pulia ia. 'Oku hā he lao ko eni 'Eiki Sea ka folo 'e ha taha ha me'a pehē 'e mo'ua pē ia 'Eiki Sea 'o a'u pē ia ki ha me'alele pe ko ha vaka na'e fakafolau ai 'a e *drugs* 'oku hā atu he ngaahi kupu ko eni pea 'oku ou tui 'e toki tokoni mai e, ...ne u ki'i fakahua ange ...

<007>

Taimi: 1145-1150

Mo'ale Finau : ... ki he Minisitā Laó ko e ki'i fo'i kupu eni 'e fihia 'aupito 'aupito ka 'oku hā ia hē, ka ai ha me'alele na'e ai ha *drugs* lau 'oku lea pē laó 'e mo'ua pē ia 'Eiki Sea. Kae kehe Sea ko u tui ko e fakalūkufua ia 'o e me'a ko eni. Pea ko e faka'osí 'Eiki Sea, 'i he kupu mahalo ko e 175 fekau'aki pea mo e ngaahi me'a ko ia 'e lava 'e he Komiti Laó ke nau liliú, na'e toe ai pē mo e ngaahi me'a pehē ko hono faka'osí ia, ko e ngaahi fakatonutonu pē hangē ko e faka-Pilitāniá ke faka-Tonga mo e ngaahi kalama ngaahi *errors* fakakalama, na'e fakahoko ia 'Eiki Sea 'e he kau *staff* 'a e Fale Aleá fakataha mo e 'Ateni Senialé. Na'a nau fengāue'aki ki ai ki he fanga ki'i fakatonutonu 'i he kalamá mo e ngaahi *language* 'i he lea faka-Pilitānia na'e lava kotoa 'Eiki Sea.

Ko hono fakakātoá 'Eiki Sea ko e lipooti ia ko u 'oatú, pea na'e pehē leva 'e he Komiti kuo 'osi mateuteu 'a e lao ko eni ia ke fakahū mai ki he Falé ni ke me'a ki ai e Hou'eikí. 'Oku mau tui kuo kakato pea 'oku fe'unga pē 'a e laó 'Eiki Sea ke lava ke fokotu'u mai ki he Falé ni. Ko ia 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu, ko e ngata'anga ē 'o e Komiti na'a mau 'i ai 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Tokoni Sea : Mālō Sea e Komití ngāue lahi na'e fakahoko 'e he Kkomití. 'E Hou'eiki ko e lipootí ē 'a e komití kapau 'oku ai ha me'a 'oku fie fehu'i fekau'aki pē mo e ngāue ko ia na'e fai 'e he komití. Ka 'ikai pea tau pālōti he lipootí kae toki hoko atu ki he lau e laó mo e, kapau 'e tukuhifo ki lalo. 'Io, Fakafofonga Tongatapu 9.

Fakamanatu Tongatapu 9 meimei ngaahi kolo fai ai 'a'ahi Fale Alea nau kole ke hiki tautea he faito'o konatapu

Penisimani Fifita : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá tapu mo e Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Nōpele e Fonuá fonuá tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Tau fakafeta'i ki he 'Otua mālō 'Ene fakakoloa fai ma'a Tonga. Lakoifie lelei 'a 'Ene 'Afió kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuiní pehē ki hona Falé. 'E Sea, ko e 'a'ahi faka-Fale Alea ko ē na'a ku lele atu aí, meimei ko e ngaahi kolo kotoa pē na'a nau tokanga ke hiki e ngaahi tautea ko ení ke mamafa, pea 'oku ou vakai hifo ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Lao mo 'ene kau ngāue mamafa 'aupito e tauteá. 'Oku a'u 'o a'u ki he ngāue ki he mate.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea ki'i kole pē ke u ki'i tokoni ki he Fakafofongá fakamolemole koe'uhi ko 'etau ngāué. Kapau fēfē mu'a 'e fiema'u ke tau pālōti'i e lipootí tali ia. Kuo lava e ngāue kuo 'ai he me'á pea tau, fai leva ha'o tu'utu'uni ki he me'a ko ení ko ē, 'a ia kuo kamata ke me'a'aki ko ē 'e he Fakafofonga Fika 9. 'Ai 'uhingá ke mā'opo'opo pē 'etau ngāué. Ko ia ko u fokotu'u atu pē ki he Feitu'una he 'oku, ko au ia 'oku ou fie lave au ki he tauteá 'Eiki Sea, ka 'oku ou tali au koe'uhi ko e lipootí he na'e me'a 'aki 'e he me'á ko 'etau tali pē 'etautolu e lipootí pea he ko e founa ngāué ia pea tau hoko atu.

'Eiki Tokoni Sea : Me'a pē 'Eiki Minisitā kae fai atu pē 'eku tu'utu'uní. Me'a koe he 'oku fekau'aki ena ia mo e lipootí, kae fakahoko ai leva e tu'utu'uni ki he lipootí kae toki hoko atu 'eki he laó. Ko ho me'a fakalukufua tau foki mai ki he tokanga 'a e kakaí he ko e ngāue ē na'e fai 'e he komití.

Fokotu'u ke tali e Lipooti e Kōmiti Lao

Penisimani Fifita : Ko ia. Mahalo na'a 'oku laumālie pē Minisitā Ngoue ke u fai mou talaatu ā 'e au ke, fokotu'u atu ke tali. Na'a ku 'ai pē ke u kinikini atu mo fai atu e fokotu'u. Pea tuku ā he ko ena kuo me'a mai 'a e Minisitā Ngoué, fokotu'u atu ke tali.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea, kapau 'e fiema'u ke mau kau 'i he me'a ko ení 'Eiki Sea, ko e me'a ia na'a ku kole atu ai ke tali ka tau 'unu ke tau tukuhifo ki he Komiti Kakatō ke fai ha, koe'uhi ke tau'atāina 'a e feme'a'aki 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea : Mahino ia 'oku pau ke tukuhifo e laó ki lalo ka ko e me'a 'a e Fakafofongá ko 'ene poupou ki he lipootí he ko e ngāue ia na'e 'omai, konga lahi e 'ū lipooti 'a'ahí ke tokanga ke hiki e tauteá, pea ko 'ene poupou ení ki he ngāue na'e fai 'e he komití kuo hiki e tauteá. Pea ko 'ene mahino pē 'ana ia ko 'etau pālōti he lipootí pea tukuhifo leva e laó ki lalo. Mahino ia?

'Eiki Minisitā Ngoue : Mālō Sea.

'Eiki Tokoni Sea : 'A ia 'oku ai ha poupou ki he lipooti ki he ngāue ko ení 'oku fakahoko 'e he

Komiti Laó lipootí ?

Poupou mo e fokotu'u ne mei lava ke fakapaasi ai pē fo'í Lao Faito'o Konatapu he Fale Alea

Mateni Tapueluelu : Sea, fakamolemole pē 'Eiki Sea he fokoutua hake 'a e motu'á ni. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga. Sea mahalo ko e, na'e fokoutua hake 'a e motu'á ni ia mo e fakakaukau kehe. Ko hono 'uhingá pē na'e kole 'e he 'Eiki Minisitā Laó 'a e lao ko ení na'e 'i ai 'ene me'a heni ke fakakaukau na'a ko ha lao fakavavevave. Ko e fekau ko ē 'oku 'omaí 'oku fiema'u fakavavevave, pea ko e poupou ko ē fekau'aki mo e lao ko ení 'oku fu'u lahi. Na'a ku pehē 'e au Sea 'e lava pē ke fai ha ki'i feme'a'aki pē he Fale Aleá kae paasi ai pē heni. Ko hono 'uhingá 'oku fu'u lahi hono poupouá pea 'oku kau ai e motu'á ni ai. 'Oku ai pē 'a e fanga ki'i fakatonutonu iiki pē 'oku 'ai ke...

<008>

Taimi: 1150-1155

Mateni Tapueluelu: ... fokotu'u atu kalama pē ia ka ko e kakano ko ē laó ko e anga ko ē 'a e fakakaukau kai kehe kapau 'oku pehē he Hou'eiki ia ko e fakakaukau ia ke toe tukuhifo ke tau toe lele ai 'oku me'a pē ia 'a e Fale Sea ka 'oku kau 'a e motu'a ni ia he poupou atu ki he lao ko eni mo e ngāue 'oku fai he Minisitā Lao mālō 'aupito Sea.

Tui ke tukuhifo Lao Faito'o Konatapu ke alea'i pē he Komiti Kakato

'Eiki Tokoni Sea: Ko u tui pē au 'e Hou'eiki kapau ko e loto ia 'a e Fale ia 'e 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia hono tukuhifo ki he komiti he ko u tui pē ko e lao mahu'inga eni mo e ngaahi fiema'u ko ē mei he kakai 'o e fonua na'e fakafou mai he ngaahi lipooti. Ko u tui ka tukuhifo pē ia ki lalo he 'oku fiema'u pē ia ke hanga 'e he Minisitā Lao 'o fakama'ala'ala mai 'oku 'i ai e ngaahi kupu heni pea 'oku hangē pē 'oku mou me'a ki ai Sea 'oku fiema'u pē ke toe ma'u mai he kakai 'o e fonua e mahino neongo na'e 'osi fakamahino he Talēkita Talatalaaki ko e 'uhinga lahi toe fakalea 'e taha mei he me'a ko ē na'e, 'oku 'ikai ke toe fiema'u eni ia ke 'alu 'o *consultation* he 'oku 'ikai ke fekau'aki e lao ia ko eni mo e *community* pea ko e nofo 'a e sosaieti ke uesia.... Pea ko e fo'i sino pē 'e tolu 3 fekau'aki mo e lao ko eni ko e Talatalaaki ko e kau polisí mo e kau faihiá. Pea 'oku 'osi fai e fetalanoa'aki ia mo e ongo tafa'aki ko ē kau lelei 'aupito ia ki he'ena ngāue 'oku fakahoko 'a e kau polisi mo e kau Talatalaaki pea he 'ikai ke fai ha *consultation* ia mo e kau faihia 'osi mahino pē ia. Pea kuo mau e ongo tafa'aki 'e ua ko ia tuku pē e kau faihia ia he 'ikai ke toe o atu tautolu ia 'o talanoa mo e kau faihia ke ma'u ha'anau le'o fekau'aki mo e laó ka ko e fo'i kulupu pē ia 'e tolu fekau'aki mo e lao ko eni. Ka ko u tui pē 'oku fiema'u pē ke tau tukuhifo pē 'etau ngāue ki he Komiti Kakato he 'oku mou me'a pē Hou'eiki 'oku kau mo e tautea mate, 'oku a'u e tau tautea mate ki he lao ko eni.

Ko e kupu mahalo 'oku fekau'aki ko e faito'o konatapu ko e 'aisi pē ko e *methamphetamine* pē ko e hā hono ui 'oku ai mo e kalami mo hono lahi 'i he kupu he lao ko eni. Ka a'u ki ai ha ma'u ha taha 'e a'u e tautea ki he tautea ngāue pōpula ki he mate. Kātaki ko e ngāue pōpula ki he mate 'ikai ko e tautea mate ka ko e a'u e tautea ki he ngāue pōpula ki he mate fekau'aki mo e me'a ko ia pea

mo e ngaahi me'a pē ko u tui 'oku fiema'u pē ia ke fakama'ala'ala mai ka ko hono mo'oni 'o'ona ia 'oku tau loto kātoa ki ai ka ko u tui fai pē fakamahino ko ia pea 'e vave pē ia 'o toe fou pē he'etau founa ngāue 'o 'ohake kae fai mo hoko atu e lao ia ko eni ki hono halanga kae fai mo ngāue'aki.

Poupou mo e fokotu'u ke fakapaasi Lipooti fika 7/2020 Kōmiti Lao

Mateni Tapueluelu: Poupou atu ki he lipooti Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Fokotu'u pea poupou. Ko ia 'oku loto ke tali e lipooti ko eni e ngāue na'e fakahoko he Komiti Laó, fakahā 'aki e hiki ho nima.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea ...

'Eiki Tokoni Sea: Me'a mai.

Taumu'a e lao koe'uhi lahi ngaahi hopo hao he Fakamaau'anga

'Eiki Minisitā Polisi: Kole pē mu'a 'Eiki Sea koe'uhí ko ho'o faitu'utu'uni 'Eiki Sea. Ko e me'a pē ko u tokanga ki ai 'Eiki Sea koe'uhí 'oku ou poupou atu ki he Fika 4 ke 'uhí he ko e lao ko eni 'Eiki Sea 'oku fu'u fiema'u fakavavevave ia 'oku 'osi mahino'i pē pea mea'i pē he kakai 'o e fonua ia. Ko e lao ko eni ko hono hangē ko e hiki tautea 'Eiki Sea 'oku ou tui 'oku lahi e hoha'a 'a e kakai ia ki he lao ko eni 'Eiki Sea koe'uhí lahi e ngaahi faka'ilo 'oku 'ikai mo'ua ia pea ko e fakatonutonu mai ko hono 'omai ko eni na'e fai e fakakaukau na 'oku, na ko e tautea 'oku fu'u ma'ama'a. Ka koe'uhí ko e lao ko eni 'oku ne hanga 'o toe tātāpuni 'a e 'ū faingamālie ko eni ko ē hangē ko e me'a ko ē na'e me'a atu ki ai 'a e Sea ko ē 'o e Komiti Laó. Na'e puke ia ko e faito'o konatapu pea faka'ilo ia ko e 'aisi. Pea 'oatu e me'a ia talamai 'e ia ko e kokeini 'i he hala ko ē 'a e tikite 'oku hao e faka'iloa ia kae 'osi ko ia 'oku tonú ke mo'ua ko 'ene *possession* ko e faito'o konatapu ka koe'uhí ko e 'ū me'a ko ē na'e 'omai ko ia 'oku fakatonutonu leva 'a e 'ū, 'a ia ko e founa ko ē na'e ngāue'aki 'e he kau polisi 'o fakatatau ki he laó na'e 'ikai ke mā'opo'opo. Pea ko hono 'omai ko eni ko e ngaahi founa ko ia hangē ko eni kapau ko hono faka'auha na'e me'a pē ki ai e, 'oku ai 'a e 'o hangē ko e me'a 'a e Potungāue Ngoue. Te ke ngofua ke ke hanga fana'i ha monumanu ho 'apí pea 'osi ko ia pea tuku mai ki he toumu'á ha houa 'e taha pea ka 'ikai pea faka'auha fakapotopoto pea 'oku fakalao ia. Faka'auha fakapotopoto, ko e lao ko eni ko hono faka'auha ko ē ko ē 'o e me'angāue ko ē ki he faito'o konatapú kapau te ke, kapau 'e hanga 'e he tokotaha ko ē na'e ma'u ki ai 'o unu ha kane vai 'osi ta'e'aonga foki 'a e faito'o konatapu ia pea 'oku mo'ua ia 'i he faka'auha ko e 'uhinga ko e fo'i ngāue faka'auha 'oku mo'ua 'aki ka ko hono 'ū fakamā'opo'opo Sea 'oku fu'u fiema'u 'aupito 'a e lao ko eni ke 'uhí ke fai mo fakahoko he koe'uhí 'oku ...

<009>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Polisi: ... mā'opo'opo he taimi ni, mahalo 'oku ou tui pē au ia Sea ke tukuhifo he ko ē na'a tau 'osi lau 'uluaki. Kapau 'e *brief* pē ia ko eni he 'osi 'a e fakamatala 'a e me'a 'a e

Sea, pea kapau ‘e tuku mai pē ha, ke fakama’ala’ala atu ‘e he Minisitā Lao e lao ko eni, ko mautolu ko eni, hangē ko eni ko ē ko e ‘uhinga e pou pou he ‘oku faingofua ange ki he kau polisi mo mā’opo’opo ange e anga ko ē fai ‘enau ngāue, ke ‘uhí ke lava ke fihia ‘a e kau fai ‘a e kau fakamafola, tufa ha fa’ahinga founa pē ‘oku lava ‘e he lao ko eni ke ne toe fakamā’opo’opo ange. Ko e ‘uhinga pē ‘eku tu’u, koe’uhi ke tokoni atu pē ki he me’a kapau ‘e tuku mai ha faingamālie, he ‘oku tau ngāue’aki pē ‘a e angamaheni ko ē ‘a e lau tu’o 3 pē ‘o paasi pē ‘i ‘olunga. Pea kapau ko e me’a pē ‘a e Feitu’una ia pea loto e Fale ke tukuhifo ki lalo, ke ‘uhi ke tau toe me’a, ka ko e ‘uhinga pē ko e tu’u pē ko e pou pou atu. Mālō Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Māhino pē. Mahino ‘e ‘Eiki Minisitā Lao ‘ai mu’a kae tu’utu’uni atu he ‘oku ‘osi mahino. Hangē pē ko e feme’a’aki ko eni pea mo ‘eku lave atu ki he lao mahu’inga ko eni, pea kapau te tau fou pē mu’a he’etau founa ngāue, pālōti’i e lipooti, pea lau tu’o 2, pea kapau ‘oku loto ha taha ke tukuhifo pea tukuhifo, ke alea’i pē ia, ko u tui, mahino e fakavavevave ia mo e fiema’u ke fai mo ngāue e lao ni. Ka ko e hā hono kovi ka loto ha taha ke tukuhifo pea ‘osi e ‘aho ni mo ‘apongipongi, he’ikai ke ‘i ai ha maumau ai.

Pea ko e me’a ‘e tahá ‘oku ou fiema’u ma’u pē ke tukuhifo ‘etau ngāue ki he, ke tau ‘uluaki tauhi ‘etau tu’utu’uni mo ‘etau lao ‘a e Fale Alea ‘i he feme’a’aki ko eni, tau lava ia pea tau toki hoko atu ki he ngaahi lao mahu’inga ko eni ‘oku tau fa’a, ‘a ia ‘oku lava pē ia ‘o tukuhifo, ‘o kapau ‘e fiema’u ha Fakafofonga ke tukuhifo hono lau, ‘osi e lau tu’o 2, pea kapau ‘oku mou loto moutolu ke paasi ai pē ia, ‘ikai ke toe fai ha’aku tu’utu’uni, pea ka ‘oku ‘i ai ha Fakafofonga ‘oku loto ke tukuhifo, pea tukuhifo ki he Komiti Kakato ko e me’a ia ‘oku fai ai ‘etau tipeiti. Ko Fale Alea ‘oku lahi ‘etau fa’a, ‘ai e ‘ū *issue* ‘oku loto ke alea’i ‘i Fale Alea, pea tau toki tāpalasia ‘etau ki’i Tohi Tu’utu’uni ‘o tuku ia ki hē. ‘Oku ‘i ai pē founa pea ‘e vave pē, kapau ‘oku mou pehē ke vave, pea vave, ‘e vave pē ia, ‘osi pē ia, tukuhifo pē ia pea fakamahino pea ‘osi.

Palōti’i ‘o tali Lipooti fika 7/2020 Komiti Lao

Ko ia ‘oku loto ke tali e Lipooti ‘a e Komiti Lao, kātaki ‘o fakahā ‘aki ‘a e hiki hono nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. Loto kotoa e Hou’eiki, toko hongofulu mā fitu.

Lao Fakaangaanga fakatonutonu ki hono Pule’i Ngaahi Faito’o Ta’efakalao 2020

‘Eiki Tokoni Sea: Lau tu’o 2. Lau tu’o 2 e Lao. Na’a tau ‘osi lau ‘uluaki e Lao ko eni Hou’eiki pea tali, ko e lau tu’o 2 eni.

Kalake Tēpile: Lau tu’o 2.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e ngaahi Faito’o Ta’efakalao 2020

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao 2003.

‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:-

Kupu 1: Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea.

(1) ‘E Ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e ngaahi Faito’o Ta’efakalao, 2020.

‘Eiki Tokoni Sea: Lau tu’o 2 eni. Lau tu’o 2, fokotu’u pea poupou. (ne poupou) Kātaki ko e lau tu’o 2 eni Hou’eiki, pea ‘oku poupou, pea mou mea’i hifo pē ‘oku ‘i ai e ngaahi fakatonutonu na’e fokotu’u mai ‘e he Komiti Lao, pea kapau ‘oku ‘ikai ke toe fiema’u ‘e ha taha ke tukuhifo ki lalo, pea te tau pālōti’i fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu ko ena ‘oku fokotu’u mai ‘i he Lipooti ‘a e Komiti Lao. Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o 2 ko eni, Lao Fakaangaanga ko eni, ...

Fokotu’u tukuhifo Lao Faito’o Konatapu ki he Kōmiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē, ‘Eiki Sea kātaki na’e ‘uhinga e kole ‘a e motu’a ni ko ē ke paasi pē ‘i ‘olunga ke lava ‘oatu ha fanga ki’i fakatonutonu, pea ‘oku ou kole fakamolemole atu ‘ikai ke lava ‘e au ‘o ‘oatu heni, pea ‘oku ‘uhinga ia ‘eku kole atu ki he, kapau ‘e tukuhifo ā ki lalo ki he Komiti Kakato. ‘Oku mahu’inga ia Sea ko hono fakalea’i ko ē e tautea, ‘oku hala, ‘oku fepaki e faka-Tonga mo e faka-palangi. ‘E vave pē ia Sea. Mālō Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ia, ko e me’a pē ia nau fokotu’u atu he ‘oku ‘i ai e fakatonutonu ‘oku fokotu’u mai ‘e he komiti he lipooti, pea kapau ‘oku toe ‘i ai ha fakatonutonu ka ko ena ‘oku fokotu’u mai ‘oku ‘i ai ha poupou ke tukuhifo ki he Komiti Kakato. (ne poupou)

Ko ia ‘e Hou’eiki ‘e tukuhifo e, ‘a e lao ia ke feme’a’aki ki ai e Komiti Kakato, pea ‘e toki fakahoko ai pē, ‘oku ‘i ai mo e ngaahi fakatonutonu ‘oku fokotu’u mai ‘e he ngāue ko ē na’e fakahoko mai ‘i he lipooti ‘a e Komiti Lao, ka na’a ku ...

Mo’ale Finau: Sea fakamolemole pē Sea ka u ki’i fakahoha’a atu. Ko ‘eku fakahoha’a atu pē Sea pē ‘oku pē ‘e lava pē ‘e he Fakafofonga ‘o ‘omai ‘ene fakatonutonu heni ke tau, kapau ‘oku, ‘e lea ki he lao ko e ‘uhinga he ko e fakatonutonu eni, kae paasi ai leva. Ko e fokotu’u pē, taha ‘oku toe ‘i ai ha toe me’a kehe ia ‘oku fai ki ai ha alea ia.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Oua te mou fakavavevave he te tau maumau’i ‘etau tu’utu’uni, ko ‘ena toutou me’a ki ‘olunga me’a hake Minisitā Lao ‘osi maumau ‘etau tu’utu’uni 'atautolu ia, ko e hā hono kovi ke tukuhifo ki lalo ki hē ‘o mou feme’a’aki ki ai pea toki ‘ohake ka mou tauhi ‘etau tu’utu’uni ‘a e Fale Alea. Toloī ‘a e Fale Alea ki he 2.

(Toloī ki he 2)

<005>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. ‘Oku mahino kia au koe lipooti Komiti Tu’uma’u ki he Lao na’e ‘osi tali pea ko e Lao Fakaangaanga kuo lau ‘uluaki mo lau tu’o ua pea mahalo na’e ‘i ai ha fokotu’u ke tukuhiho ki he Komiti Kakato. ‘Eiki Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Sea ko e ki’i ... ‘Eiki Sea kātaki ko e kole pē ke ‘i ai ha ki’i faingamālie ke fakahoko atu e me’a ko eni fekau’aki mo e uta meleni ka tau toki hoko mu’a ki he lao.

‘Eiki Sea: Ko ia ko e ‘ai ke tau tali ki he ‘Eiki Minisitā Ngoue ke me’a mai ‘o fakamatala e meleni pē te ke me’a mai pē ‘e koe?

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: ‘Ikai ko e me’a eni ia fekau’aki mo e fakataha na’e fai mo e *High Commissioner* ‘o Nu’usila ‘anenai.

‘Eiki Sea: Me’a mai koe ‘Eiki Minisitā.

Ola fakataha mo e ‘Ofisi Talafekau Nu’usila fekau’aki mo e uta meleni ta’ofi ‘i ‘Okalani

‘Eiki Minisitā Leo Le’ole’o: Mālō ‘aupito Sea tapu mo e Feitu’una, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale. ‘Eiki Sea hangē ko e me’a ko ē ‘oku lolotonga hoko ‘i he lolotonga ni fekau’aki mo e uta meleni mo e ... na’e lava ‘o fai e fakataha ‘i he ho’atā ni pea mo e *High Com* Nu’usila ...

<007>

Taimi: 1405-1410

‘Eiki Minisitā Lao : ...pea na’e fakahoko pē. ‘Oku ‘ikai ko e toe fakataha eni ia ki he tukuaki’i ha taha. Ko e fakataha pē eni ia ‘Eiki Sea ke mau vakai ki ha founa ‘e lava ke hoko atu ‘a e uta meleni, pea mo vakai’i tuku mai mu’a ha faingamālie ke lava ‘o sivi mo e konteina ‘e 3 na’e ‘ave ia mei he Potungāué, he koe’uhí na’e talu ‘emau *trial* mei he ta’u kuo ‘osí ‘i Novema mo ‘emau uta hokohoko mai ‘o a’u ki he taimí ni, te’eki ai ke ma’u ha lango hūhūkia ai. Pea ko ‘ene talí pē te ne fetu’utaki ki Uelingatoni, kapau ‘e lava ‘a e me’a ko iá, pea ‘e lava leva ‘o vakai’i e konteina ‘e 3 na’e ‘ave ‘e he Potungāué.

Ko e 2 ki ai Sea, na’a ne fakahoko mai pē ‘e ha’u e tokotaha mei he *Ministry* e *Primary Industry* ‘a Nu’usilá, ‘i he ‘uluaki vaka ko ia faka’osinga ‘o e māhina ni, ke fei fai mo feinga’i ke fai ha fakataha ia kimu’a pea toki ha’ú *virtual* ‘i ha *way forward* ke hoko atu ‘a e hā ‘a e me’a, kae ha’u ko ē tokotaha ko iá te ne fai leva mo e timi ‘i Tongá ni ki hono ‘atita’i ke vakai, ko e hā ‘a e palopalema na’e hokó. Pea kapau ‘e lava ‘a e fakakaukau ko iá na’e kole leva ke fai ‘a e *trial*. ‘A ia ko ‘enau fakafuofua ko ia mei he Pule’anga Nu’usilá ko e *trial* ko iá mahalo pē ‘e fo’i uta ‘e 10.

Pea na'e kole ke fai pē 'a e *trial* ko iá 'e he Pule'angá kae 'oua leva ke a'u ki ha tu'unga 'oku fakafiēmālie ke hoko atu 'a e ngāue ko ia 'a e fonuá pea mo e founa ke ngāue'aki ke hokohoko. Pea na'e 'ai pē mo e fokotu'u atu e ngaahi fakakaukau 'i he kuohilí.

Na'e taimi uta ko ē 'o e siainé na'e fakafika 'o fakatatau ki he tangata ngoue. Pea ko e taimi ko ia 'oku ma'u ai ha taha 'oku ne 'ave ha siaine ta'efē'unga ki he māketí, na'e pau ke 'ai hono tautea. Pea na'e fokotu'u pehē pē Sea ke lava ke toe fakalelei'i 'a 'etau laó koe'uhi ke tauhi 'a e hokohoko ko ení ki he kaha'ú, ke lava ke lele lelei 'a e ngāue ko ení Sea. Ka 'oku hangē ko 'eku lavé neongo 'oku tāpuni mai 'a e matapā, ka 'oku ngalingali pē 'oku, 'e 'i ai pē 'a e faingamālie ke hoko atu 'a e ngāue ko ení 'Eiki Palēmia ka 'e muimui'i hohoko pē hono muimui'í ke lava 'o uta atu 'a e fua 'o e ngoué ki muli 'Eiki Sea. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Mālō. Kole atu ke tau foki mai ki he Lao Fakaangaanga Fika 32/2020. Na'e fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō.*(ne poupou)*

Pālōti'i 'o tali tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 32/2020 ki he Kōmiti Kakato

'Eiki Sea : Poupou'i, kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti. Kole atu ke tau tukuhifo e Lao Fakaangaanga Fika 32/2020 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono pule'i e ngaahi faito'o...

<008>

Taimi: 1410-1415

'Eiki Sea: ... ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Losaline Ma'asi, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto ki ai e toko 13 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tukuhifo 'a e Lao Fakaangaanga ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau liliu 'o **Komiti Kakato**.

(Pea na'e liliu 'o Komiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i'āfitu ki hono me'a'anga)

Me'a e Sea

Sea Komiti Kakato: Fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi 'i he fakalaumālie lelei e Fale Alea 'o

Tonga, ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Sea ‘o e Fale Alea, Hou’eiki ‘o e Falé kole ai pē ke u hūfanga he ngaahi tala fakatapu kakato ‘a e Fale Alea ‘aneuhu na ka tau hoko atu mu’a ki he’etau ngāue. ‘A ia ko e Fika 4 ko e tukuhifo mei he Fale Alea ‘a ia ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao 2020. Ko u kole heni ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāue ‘o e Laó ke fai mai ha ki’i fakamaama. Hili pē ko u tuku atu ki he loto Fale na pē ko e hā e tūkunga ‘o e laumālie lelei ki hono alea’i e lao ko eni ka tau toki hoko atu mālō.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga fika 32/2020

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Komiti Kakato, ‘Eiki Sea kae fai atu ‘a e ki’i fakamatala nounou ko eni ke fekau’aki mo e lao ni. ‘Eiki Sea ko e COVID-19 ‘oku fakatupu ia ‘e he vailasi. Ko e faito’o konatapu ‘oku fakatupu pē ia ‘e tautolu. ‘I he me’a ko eni kuo hoko ‘Eiki Sea ‘oku tau lau ko e mahaki faka’auha ‘a e KOVITI-19 fakamāmani lahi. Ko e ‘aho ni ‘oku mahaki faka’auha fakalotofonua ‘i he fonua ni ‘a e faito’o konatapu. Pea kuo fai e feinga ‘Eiki Sea ke fai hono fakalelei’i ‘o e lao ko eni koe’uhi ke ne makupusi ‘a e ngaahi me’a kotoa pē felāve’i mo e lao ni. Hangē ko e lolotonga ni ‘Eiki Sea ‘oku lava pē ‘e he kau tila ia ‘o fehu’i’aki ‘a e ngaahi me’a ko eni pea ‘ikai ke ne ma’u ‘e ia ‘a e natula ko ē ‘o e faito’o konatapu ‘i he lao lolotonga. Hanga leva ‘i he me’a ko eni ‘o ‘omai ‘a e ‘uhinga’i lea. Hangē ko eni ko e ngaahi faito’o ngali tatau. ‘A ia ko e ‘uhinga ia te ne fālute kātoa ‘a e ‘ū hu’i ko eni pea ko e ‘omai ‘a e fo’i fakakaukau mo e tefito’i fakakaukau ko eni mei he lao ‘a Nu’usila kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi fonua ‘o māmani koe’uhí he ko e fāliunga ko ē ‘o taimí ‘oku malava pē ‘e he kau faihia ia ‘o fakalalakaka ‘enau ‘iló ke na feohi pē kinaua ia mo e feinga ko ē ‘a e Pule’anga ke ne lava ‘o pule’i ‘a e me’a ko eni ‘Eiki Sea pea ‘oku lahi ai hono hono feinga ko ia ke fakalelei’i e lao ko eni koe’uhí hangē pē ko ia kuo mou ...

<009>

Taimi: 1415-1420

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: ...mou mea’i, lahi e ngaahi hopo ia ‘oku hao, koví ko e me’a ko eni. Ko e taha ‘o e ngaahi me’a ‘oku hoko, ko e taimi ko ē ‘oku ō atu ai ko ē mātu’a polisí ki he ngaahi ‘api ‘oku mahino ko e ngaahi ‘api ‘oku fa’a ‘i ai e faito’o konatapu, ‘oku ‘osi fonu holo pē ‘ū kane vai ia ‘i he ‘api, koe’uhí ‘oku nau lava leva kinautolu ‘o hua’i ki ai ‘a e faito’o konatapu ‘o *dissolve*, pea ‘oku vaia pē ia ‘i he loto kane, pē ko e *flush* ‘i he *toilet*, pē ko hono folo ki loto ‘i he tangata, ka ‘oku fakatonutonu mai e lao ko eni ke kau mo ia ‘i he mo’ua. Ko hono feinga’i ke faka’auha ko ia ‘o e faito’o konatapu.

Ko e taha ‘o e ngaahi me’a ‘Eiki Sea, kapau leva ko ha motu’a ko e tamai ‘e ‘i hono ‘api, kae *dealer* pē fohá ia ‘i he ‘api, ‘e kau mo e tamai he faka’ilo, koe’uhí ‘oku ne ‘ilo ko e kaungā fai ia ‘oku ne ‘ilo ‘ilo lelei pē ‘a e me’a. ‘Oku ‘i ai pē fakakaukau ia ‘Eiki Sea, kapau ‘e kei ongongata ‘a pē kalasi ko eni toki fai atu ha taimi hano toe fakatonutonu e lao ke to’o e ‘api, kapau te tau a’u ai pē ki ai, koe’uhí ‘Eiki Sea ko e ‘alu ko eni ko ē ‘a e faka’ilo, he lolotonga ‘i he ta’u 2018, fakatātā,

kapau na'e 100 tupu 'a e faka'ilo kuo toko 200 tupu ia 'i he 2019, pea 2020 'e tele 'i he 300 ki he 400. Pea ko e ta'u kuo faai hifo eni e ta'u ia ke kau atu mo e ta'u 13, ko e ta'u si'isi'i taha ia he taimi ni 'oku ne, me'apango Sea, ko e ni'ihiki ko eni 'oku nau fai e me'a ni 'oku hangē ko e lau ko ē 'a e KOVITI-19, 'ikai ke 'i ai hano fakangatangata 'enau 'ave 'e nautolu ia e faito'o konatapu 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke nau pehē mai 'e nautolu 'oku kei si'isi'i ha taha, ko e me'a pē 'oku nau fiema'u 'e nautolu ko 'enau fiema'u ke lava.

Pea 'oku a'u e tautea ia 'Eiki Sea ko hono hiki 'oku pehē ni, ko 'ene a'u pē 'o kalami 'e 28 pē ko e 'aunisi 'e 1 pē 'ova ai, 'oku lava ke mā'olunga'aki 'a e tautea ko e tautea mate pē ko e a'u ki he 1 miliona, 'a e fakatatau ki he lahi. Ne 'i ai foki e fakakaukau ia 'Eiki Sea ke vakai'i kapau 'oku me'a pea tautea tautea, ka koe'uhí 'oku, ko e ngaahi fonua ko eni hotau kaungā'api pea mo e ngaahi fonua lahi 'o māmani 'oku 'ikai ke nau kei tali e tautea ko ia, 'oku ngāue'aki pē 'a e tautea ko ia ki he mate, mo e tautea pa'anga ko eni kuo hiki a'u ki he 1 miliona 'Eiki Sea.

'A ia ko e taha 'o e ngaahi kupu 'i he lao ni ko 'ete feinga'i ke malu'i 'a e kau 'ofisa polisi ko ia 'oku nau fai e ngāue ki he faito'o konatapu. 'A ia 'oku ngofua heni 'a e fana'i e va'e e me'alele, ko ē na'e toki fai hono feinga'i Sea ke fakafou'ou ...

<005>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: ... 'enau ngaahi *vest* 'a ē 'oku *bullet proof* na'e toki mahino ia tā kuo *expire* e me'a ia pea 'oku feinga'i ke fetongi koe'uhí he kuo lahi e 'asi mo e me'atau ia 'i he ni'ihiki ko eni 'oku nau fai 'a e ngaahi hia ko eni. Pea 'oku lava 'o puke 'a e ngaahi koloa pa'anga pea hanga he lao ko eni 'o fakangofua ke ngāue'aki he kau polisi 'a e ngaahi me'alele kae fika *private* pē fika noa'ia ha fa'ahinga fika pē te nau ngāue'aki koe'uhí ko 'ene 'asi pē *P* ia kuo 'osi 'ilo he kau faihia ia ka 'i he lao ni 'oku ne faka'atā ke ngāue'aki 'a e founa ko eni ki hono malu'i ko ia 'o e kalasi ko eni 'Eiki Sea pea 'oku mahino pē ia 'i he lao ni 'Eiki Sea 'e 'i ai e ngaahi fakakaukau pē ia 'a e kau faihia te nau lava 'o toe fai e ngaahi liliu holo ka 'oku 'i ai e 'amanaki ko 'ene tu'u ko eni he kapau te tau fakalahi 'a e ngaahi faito'o konatapu ko ē 'e lava he me'a 'e lava pē ia ke a'u ia ko ē ki he taimi ko ē 'oku me'a ai 'oku fai ha fa'ahinga fulihi kae 'ikai ke lava ke me'a 'e leva 'o ngāue'aki eni ke ne lava 'o kāpui kātoi kātoi 'a e tafa'aki ko eni ke lava 'o malu pea pehē foki ki he kau polisi 'e lava 'i he lao ko eni ke ngāue'aki ha ni'ihiki ke mataki ki he ngaahi ngāue ko ē 'a e polisi pea ke kei hoko pē ko e fakamo'oni ki ha me'a kapau 'e 'alu atu ke tila ke na fakatau pea 'oku *cover* kātoa mo e 'ū me'a ko ia 'Eiki Sea.

'I he lao lolotonga hangē ko e naunau ko ē 'oku ngāue'aki ki he faito'o konatapu 'oku pehē 'e he kau polisi 'oku laku holo pē ia 'i he fale 'ikai ke nau tokanga ki ai e kakai he koe'uhí 'oku 'ikai ke kau ia 'i he lao lolotonga 'i he lao lolotonga. Ko e taimi ni ko e lao ko eni 'oku ne fakakau kātoa mai kae 'alu atu ko ia ha paipa, faka'ilo ko e kau e 'ū me'a ko ia. Ko e 'uhinga ke tātāpuni pea ko e anga eni e fakakaukau ko ē he taimi ni 'a e kau polisi pea 'osi fai pē mo e feongoongoi mo e kau loea ko e ngalingali ko e 'ene ki'i malu ange eni pea mo hiki 'a e tautea koe'uhí ke mahino ko e tautea faito'o konatapu. Pea 'oku hangē pē ko eni 'oku hā ko ē 'i he lao 'a eni nau lave ki ai 'oku a'u ki he tautea ki he mate pea ngāue pōpula ki he mate pea mo a'u ki he 1 miliona 'a e mo'ua

‘Eiki Sea. Ko ia pē ki’i fakamatala nounou ‘Eiki Sea pea ka ‘i ai ha me’a tukukehe kapau ‘e ha fokotu’u mai ha taha ia ‘a e fa’ahinga tautea.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Minisitā ‘oku ou fehu’i pē ‘a’aku, fēfē kapau ‘e ma’u e fanga ki’i me’angāue ko ē ‘oku fai’aki hono tukuaki’i ki he faito’o konatapu ko ha me’a fakateuteu pē ia ha lotofale ka ‘oku ‘ikai ke u ‘uhinga pehē.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: ‘Io ‘e kau pē mo e teuteu ko ia he faka’ilo, he koe’uhí koe teuteu ko ia.

Sea Komiti Kakato: Hangē pē ia ko ‘etau tui ha falani ‘oku ‘asi ha la’i maliuana ai na’a te fakatau mei ha falekoloa te te mo’ua ai?

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Ko e falani ia ‘oku ‘ikai ke foki ke ifi e falani ia ‘Eiki Sea. Ka ko e paipa ‘oku fai’aki e ifi pea ‘e faka’ilo e paipa he’ikai ke faka’ilo e falani.

Sea Komiti Kakato: Mālie ‘aupito ‘Eiki Minisitā na’e fai ‘eta tālanga ‘anenai pea ke talamai ‘oku tō e kava ‘i ‘Aositelēlia ka u fakatotolo ‘oku ‘ikai ha kava tonga ia ‘e tō ai ko e *VB* pē mo e *Foster* mo e uaine ‘oku ‘i ai. Ko e ‘uhinga pē ‘eku fehu’i atu mālō ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā tukuange faingamālie ko eni ki Tongatapu Fika 4 Fakafofonga eni na’e me’a ke kole ke tukuhiho e lao ni ‘oatu e taimi kakato ke ke me’a mai ai ‘uhinga ke fu’u tokanga ‘aupito ki he lao ko eni me’a mai.

Mateni Tapueluelu: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea fakatapu atu ki he Feitu’una, fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e ‘Eiki Sea Fale Alea mo e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato. Tuku mu’a Sea ke ‘oatu ‘a e pou pou lahi ki he ‘Eiki Minisitā...

<007>

Taimi: 1425-1430

Mateni Tapueluelu : ... Minisitā ko eni mo e lao 'oku fakahū maí, pea 'oku ou kole fakamolemole pē ki ai Sea ko hono 'uhingá na'a ku pou pou ke fakavaveveve'i e lao ko eni, pea u toe fokotu'u pē ke tukuhiho ko hono 'uhingá na'e 'ikai ke 'i ai ha faingamālie, ke 'oatu 'a e ki'i fakatonutonu ko iá 'i he Fale Aleá na'e pau pē ke tukuhiho ki he Komiti Kakató. 'A ia ko ena 'oku 'asi ia 'i he kupu 3 (d). 'A ia ko e ngaahi fakatonutonu eni ki he tauteá 'a ia 'oku fakalea 'o pehē. 'I he'ene fekau'aki mo ha faito'o fa'ahinga (a) 'i ha lahi ko e kalami 'e 1 pē lahi ange ki ha mo'ua pa'anga 'oku lahi hake 'i he 1 miliona ka ko e *version* faka-Pilitānia 'oku pehē, ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he pa'anga 'e 1 milioná. Ko e ki'i fakatonutonu ia Sea, 'e tokoni atu pē ko hono 'uhingá ko e *version* faka-Tongá 'oku pule he tu'u 'a e laó. Pea ko u loto pē Sea ke 'oatu 'a e pou pou lahi ki he.

Sea Komiti Kakato : 'Oku 'ikai, ko ho'o fakatonutonú ia?

Mateni Tapueluelu : Ko ia 'oku 'ikai laka hake 'i he pa'anga 'e 1 milioná.

Sea Komiti Kakato: 'Ikai. Ko ia.

Mateni Tapueluelu: Kapau 'e laka hake ia 'i he 1 milioná 'e 'alu leva 'a e *minimum* ia 'o 1 miliona pea 'ova hake ki 'olunga.

Sea Komiti Kakato : Ko ia, mālō.

Poupou lahi Minisita Polisi mālōlō ki he hiki tautea ki he faito'o konatapu

Mateni Tapueluelu : Mālō Sea. Ko e, ka u hoko atu pē mu'a Sea 'i he poupou ki heni, ko hono 'uhingá ko e ngaahi tauteá. Pea 'oku ou tui pē 'e Hou'eiki ko e me'a lelei ke tau hanga 'o fakaongo atu ki he kakai 'o e fonuá 'a e tūkunga 'oku 'i ai 'a e tauteá. Ko e hiki ko eni 'o e tauteá hangē pē ko ia kuo me'a ki ai 'a e Minisitā 'oku liliu ai 'a e kupu 3 lolotonga ko ia 'o e hia ko eni ki he faito'o konatapú, 'aki pē hono hiki e tauteá pea toe tānaki atu ia, 'a ia 'oku kupu si'i a) b) c) ka 'oku a'u eni ia 'o d) pea e). Ka 'oku ou kole pē Sea ke u lau atu pē mu'a tu'unga 'oku 'i ai. Toka ange ha tau kāinga 'i tu'a hē te nau ta'etokanga ki he lao 'oku fa'u atu 'e he Falé Alea 'o Tonga pea te nau fua 'a e faingata'a ko iá Sea. Pea 'oku totonu ke lāu'ilo pea mea'i 'e he kakai 'o e fonuá 'a e hiki 'o e tautea ko eni Sea. 'A ia 'oku pehē ko e c) 'i he'ene fekau'aki mo ha faito'o fa'ahinga a) 'a ia 'oku 2 foki 'a e fa'ahinga ko ia 'o e faito'o konatapú ko e a) mo e b) 'a ia ko e b) ia ko e faito'o malisuana 'atā'atā pē ia. Ko e a) ko e *cocaine* ko e *meth* mo e kalasi kehekehe e 'aisi. Ko e b) ko e malisuaná pē mo hono fa'afa'ahingá, lau, aka, *hash* mo e hā fua.

'A ia ko e a) ko e fa'ahinga 'o e a) 'i ha lahi 'oku si'i hifo he kalami 'e 1. Pea ko e fo'i 'ai ko eni Sea pea 'oku ou fakamālō pē au 'i he to'a 'a e Pule'angá 'o fakahoko e me'a ko eni. Si'i hifo he kalami 'e 1, ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he pa'anga 'e 1 mano pē ngāue popula ki he vaha'a taimi 'oku 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e 3 pē fakatou'osi. Pea 'oku hoko pē eni ia Sea he 'oku ai e ni'ihī 'oku ma'u kia nautolu e kalami si'i hifo he 1 ko hono 'uhingá he na'a nau 'osi hanga 'e nautolu 'o laku e toengá. 'Alu ia he 'eá pea 'oku 'alu ia kitu'a, pea ko e toenga pē ē 'oku ma'u 'ia nautolú 'oku hoko ia tā tu'o lahi Sea.

Pea ko e tautea hokó hifo pē ena kapau 'e lahi hake 'i he kalami 'e 1 kalasi a) pē ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he pa'anga 'e 1 miliona pē ko e ngāue popula ki he vaha'a taimi 'oku 'ikai ke laka hake he vaha'a taimi ko ē kātaki ngāue popula ki he mate. 'A ia ko e ngāue popula pē ki he mate pē fakatou'osi. Pea ko e kupu eni Sea 'oku ou faka'amu pē 'e me'a mai 'a e kakai 'o e fonuá ki ai ko e kupu e). 'I he'ene fekau'aki mo ha faito'o fa'ahinga e) 'i ha lahi ko e kalami 'e 28 pē lahi ange ai, ki ha ngāue popula ki he mate *straight*. 'Oku 'ikai ke toe tautea pa'anga, pea 'oku 'ikai ke toe pehē ke toe 'oua 'e laka hake he ngāue popula. Ko 'ene kalami pē 28 pē lahi ai ko e ngāue popula pē ki he mate. Pea 'oku ou poupou lahi pē au ia Sea ki he ngāue ko eni ko hono 'uhingá kuo fakamo'oni mai 'a taimi, 'i he vaha'a taimi ko eni ko ē na'e ngāue'aki 'a e lao motu'á. Fu'u lahi 'a e fanga ki'i matapā 'oku hū holo ai e ni'ihī 'oku nau fai e ngāue ko eni. Pea 'oku ongo 'aupito kiate au 'a e tō lo'imata 'a e 'Eiki Minisitā Laó 'oku mahino, 'oku tau feinga tautolu ke tāpuni atu hē, kumi 'e he ni'ihī ia ko ē 'oku nau fai 'a e ngāue tufa faito'o konatapú 'a e ngaahi matapā kehe, pea kuo pau ke tātāpuni. He 'oku tupu pē hanu 'a e kakai 'o e fonuá pehē 'oku si'isi'i e tauteá, pea

'oku vilo holo pē ni'ihī ia ko enī 'i tu'a ko hono 'uhingá pē Sea ko e ngaahi matapā kuo kumi ia 'e he ni'ihī ko enī 'i he laó ke nau hao holo ai...

<008>

Taimi: 1430-1435

Mateni Tapueluelu: ... pea ko e tūkunga ia 'o e tautea.

Poupou lahi ki he fakatonutonu ki he kupu 9 e Lao

Ko u poupou lahi 'aupito mo fakamālō ki he ngaahi fakamafai'i 'oku fai ki he kau polisi pea mo hono tokanga'i Sea ke malu'i foki kinautolu ka ko u fie taki pē au 'a e tokanga ki he kupu 8 'e 'Eiki Minisitā *item* 8 kupu 9 'a ia ko e peesi 9 eni. 'A ia ko e fakatonutonu eni ki he kupu 9 ko hono fakamafai'i 'o e Potungāue Polisi pē ko e kau polisi ki he taimi 'oku nau fai ai ha fakatotolo pea 'i he kupu ko eni 'oku 'atā ia ke nau hū fakapulipuli ki ha 'api 'o fai ai hano hiki ha fakamatala pea ko e ngāue angamaheni pē eni ia pea 'oku ou poupou 'aupito pē au ki ai Sea.

Ke fakakaukaua 'ave ki ha Fakamaau Polisi/Fakamaau Lahí mafai ke hiki ha fakamatala fakapulipuli mei ha lotofale

Ka ko e anga pē 'eku taki e tokanga ko hono 'uhinga 'oku pehē heni kapau 'e kole ki he Fakamaau Polisi pē Fakamaau Lahī pea ko u fie fakaafe'i pē au 'a e Komiti Kakato ke fakakaukaua ange pē he ko 'ene a'u pē ki ha tu'unga pehē ko e angamaheni 'ave ki ha ngaahi mafai ko ē ke fakapapau'i mo'oni 'oku tonu he 'oku 'amanaki ke te hū ki ha loto fale 'a ha ni'ihī ki ha tñnaki mai e fakamatala kehekehe fakapulipuli, hiki tepi fakapulipuli e ngaahi talanoa mo e hā pē ha ngaahi fekaukau'aki ai ka ko e angamaheni Sea ko e anga pē ia e fa'a fale'i 'a e motu'a ni fa'a 'ave ki he Fakamaau Polisi Pule pē ko e Fakamaau Lahī. Ka ko e anga eni e tu'u ko e 'ave ki ha Fakamaau Polisi pē kapau 'oku 'ikai ko ha 'uhinga ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Lao ia ko u faka'apa'apa 'aupito pē au ki ai ka ko u fie taki pē ho'omou tokanga ki ai.

Na'e 'i ai mo e *Regulation* pehe ni 'a e Potungāue Polisi na'e 'omai ki he motu'a ni Sea na'e kau mo ia he'eku *recommendation* pē ia 'a e motu'a ni he taimi ko ia ko e ngaahi hiki fakapulipuli pehe ni ke faka'atā pē ia mei he Fakamaau'anga Lahī. Ka 'oku mahino pē kiate au Sea 'oku ai e taimi 'e ni'ihī 'oku fu'u fiema'u vivili ai heni pea ko e anga pē ia e fokotu'u atu na'a lava ke 'ave ki he Fakamaau Polisi Pule pē ko e Fakamaau Lahī ke fakapapau'i pē ko e taimi 'oku tau hiki ai ha fakamatala mei ha loto fale 'oku mātu'aki fakapapau'i hono 'uhinga mo e puipuitu'a. Makehe pē mei ai Sea 'oku ou poupou lahi mo fakamālō ki he Minisitā, Minisitā Lao, Minisitā Polisi kae 'uma'ā pē Pule'anga ia 'i he lao ko eni 'oku fakahū mai ko e taha pē ia 'a e ngaahi magari tō 'oku ne hanga fēpaleaki hotau fonua. Kuo tau hanga tautolu he teuteu ki he KOVITI kae 'i ai e ki'i toko ni'ihī toko si'i me'apango 'oku nau tili holo nautolu 'o a'u ē tufa ki he ta'u 13 pea 'oku 'i ai e poupou pehē atu 'e Minisitā mālō 'aupito 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito e fakamaama lelei Tongatapu Fika 4 mālō e tokoni lelei ki he lao ko eni mo hono mahu'inga kae me'a mai mu'a e Minisitā Polisi.

'UHINGA 'AVE KI HA FAKAMA AU POLISI PE KE FAKAFAINGOFUA NGĀUE FAKATOTOLO KAU POLISI

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu pē pea mo e 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti, 'Eiki Sea ko e founa pē na'e fa'a ngāue mai 'aki kimu'a ke kumi pē Fakamaau Pule ke fai e fakamafai ka ko hono tu'unga ko ē he 'aho ni 'i he'ene fu'u ke toe vave ange e founa ko ē fai e ngāue ke fakangofua pē ha Fakamaau Polisi kae 'uhī kae hoko atu 'a e ngāue. Kātaki fakamolemole 'oku 'ikai ke toe ai hano 'uhinga ia 'o'ona ko hono 'uhinga 'o'ona ia he ko e taimi pē 'oku fa'a fai ai ko ē 'a e tali pē ko ha toloi 'oku lahi pē ngaahi feliuliuaiki ia he keisi ia lava hono faka'auha lava ko e 'uhinga pē ia Fakafofonga 'oku 'ikai ke toe ai ha 'uhinga kehe ia ko e 'uhinga pē ko e ngāue ke hokohoko pē mo 'ene lava 'o tulitulimui he ko 'etau tulituli mai pē foki 'a e laó ia 'oku toe fika e kau hia ia 'o toe vave ange 'enau taimi faka'auha 'a nautolu ia mo e taimi ko ē ke hū atu ka nautolu ko e 'uhinga pē ia Fakafofonga ia hono 'omai 'o'ona ia ke 'uhī ke fakafaingofua ki he ngāue mo lava ke ta'ofi ai nautolu mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā.

Mateni Tapueluelu: Sea pou pou atu pē au ia pou pou atu pē au 'oku ou pehē au 'oku mo'oni pē Minisitā Polisi 'oku ai foki e taimi 'e ni'ihi ia leleaki'i atu e ki'i me'a ia ki he, 'oku si'isi'i foki 'a Tonga ni ia kuo 'osi 'ilo ia kuo 'alu e fakamatala ia kuo ngāue holo e 'ū me'a ia 'i tu'a pou pou atu pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ko e 'uhinga pē ki he vave fakangāue, me'a mai e Vava'u 14 pea toki me'a mai e 'Eiki Nōpele Ha'apai. Mālō.

Pou pou tonu pe ke mamafa tautea he tau'i 'a e faito'o konatapu

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Pea mālō ho'o laumālie lelei ki he ho'atā ni Sea. Sea ko e fokoutua hake pē 'a e motu'a ni ko e pou pou ki he Lao Fakatonutonu ko eni fekau'aki pea mo e Faito'o Konatapu Sea. Ko e me'a ko eni na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisitā Polisi Sea 'oku ou pou pou lahi pea ko u tui 'o hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o ...

<009>

Taimi: 1435-1440

Saia Piukala: ... Ko e palopalema eni ia 'oku ne uesia lahi 'a e kakai 'o e fonua. 'Oku fakaloloma 'a e mahino mai kuo a'u ē ki he ta'u 13 hono alasi 'a kinautolu nau fakahoko e ngaahi me'a ko eni Sea, pea 'oku ou tui au 'oku mahu'inga 'aupito ke *aggressive* 'a e Pule'angá ia ka tau lava tau'i 'a e palopalema ko eni 'o e faito'o konatapu.

Sea 'oku ou tui mea'i pe 'e he Feitu'una kae 'uma'ā e Fale 'Eiki ni, ko e ngaahi lipooti ko eni e ngaahi vāhenga na'e 'ohake ai Sea meimei pou pou kotoa e ngaahi vāhenga kotoa ko eni ke fai ha me'a ke hiki e tautea ko ia 'o e faito'o konatapu, pea ko e ngaahi tautea ko eni 'oku 'osi hiki pea 'oku 'osi fai e fakamalanga ki ai Sea, 'oku pou pou lahi ki ai e motu'a ni ia. 'Oku 'i ai pē me'a Sea 'oku ou ki'i hoha'a ki ai pea 'oku ou tui 'e tokoni mai e 'Eiki Minisitā Lao mo e 'Eiki Minisitā

Polisi ki he, he ‘oku mahu‘inga Sea ke fenāpasi ‘a e lao ‘oku tau hanga ko eni ‘o alea‘i ‘i Fale Alea ni pea mo e ngaahi me‘a ko eni mo e ngaahi tautea mo e sino ko ē ‘oku ne hanga hilifaki e ngaahi tautea.

Ke fakakaukau Pule‘anga ke fokotu‘u ha leepi sivi faito‘o konatapu ‘i Tonga ni

Sea ‘oku palopalema foki tau fanongoa pē he ngaahi me‘a ‘oku hokó hangē ko e feme‘a‘akí ma‘u ha tokotaha pea faka‘ilo, pea hao e tokotaha ia ko eni Sea, ko e fehalaaki ia e ngāue ‘a e kau ‘ofisa he tā e tikite. Ma‘u e faito‘o konatapu pea ko e tui ko e palopalema eni ‘oku ne hanga ‘o fakatuai‘i Sea he ko hono ‘ave ko ē ki muli ‘oku ‘osi e taimi lōloa ia Sea pea toki ma‘u mai e ola pē ko e hā ha fa‘ahinga me‘a ‘oku hoko ki he ola, mahalo ko ha taimi eni Sea ke fai hono fakakaukau‘i he Pule‘angá ke ‘i ai ha *lab* ke sivi ai ‘a e faito‘o kona tapu ‘i Tonga ni ke toe vave ange ‘a e fakahoko fatongia kae lava ke ‘oange ‘a e tuha ‘okinautolu.

Ko e ngaahi tautea ko eni Sea ‘oku ‘omai, poupou e motu‘a ni, ka ko u tokangá pē Sea ke fenāpasi e lao ‘oku tau paasi mo e ngaahi sino te nau hanga ‘o fakahoko e ngaahi me‘a ke fai ai e tautea mo e ngaahi sino te nau fai ai e tautea, he ‘oku ou tui Sea, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha‘aku ma‘u ‘aku ia ‘e tokoni mai hangē ko eni ko e ngaahi tautea ‘o e lao lolotongá pē ‘oku ngāue‘aki ‘e he kau Fakamaau e *maximum* pea tau toki a‘u mai ki heni, pea ‘oku tau hiki tautolu ia e tautea, kae me‘apango ko e me‘a tau‘atāina pē ia ‘a e sino ko ia, ka ‘oku ou tui ‘i he fengāue‘aki ‘a e lao pea mo e ngaahi sino ko eni Sea, ‘e tokoni lahi ke tau hanga ‘o ta‘ota‘ofi ‘a e fokoutua ‘a eni ko ē ‘oku tau taku ‘e tautolu ‘oku toe fakatu‘utāmaki ange ia he Koviti. ‘Oku te‘eki ai ke mole ha mo‘ui he KOVITI-19, ka ‘oku lahi e ngaahi laumālie kuo hangē ko e me‘a ‘a e ‘Eiki Minisitā Lao Le‘ole‘o, ‘e a‘u ia ki he to‘utupu. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā Lao ne ‘i ai ha me‘a te ke tokoni ai ki he me‘a ‘a e Fakafofonga, kae toki me‘a mai e ‘Eiki Nōpele, he fiu tatali e ‘Eiki Minisitā Mo‘ui heni ‘oku kau tonu e lao ia ko eni ki he‘ene potungāue.

Ngaahi fokotu‘utu‘u Pule‘anga ki ha founga fakalelei‘i ngāue ki he faito‘o konatapu

‘Eiki Minisitā Lao Le‘ole‘o: Sea ko e, tapu mo e Feitu‘una Sea mo e ‘Eiki Palēmia. Ko e tu‘u ko eni ko ē ‘i he lolotonga ni, ‘oku ‘i ai e faka‘amu ia ‘a e ‘ofisi ko ē ‘o e *Crown Law*, ke toe fakatokolahi ‘a e kau loea ke a‘u mo e toko 5 fo‘ou ke fakatokolahi ‘i he‘enau kau loea koe‘uhí ke lava ‘o matu‘uaki ‘a e fu‘u lahi ko eni ‘o e fatongia ‘o lava ke hoko ai e ngaahi fa‘ahinga fehalaaki ‘o tupu ai e me‘a ko eni, ka ‘oku fai e ngāue ia ki ai ‘Eiki Sea, he kapau ‘e kei me‘a pē ‘oku toe fiema‘u mo e Fakamaau ia, ka ko e pa‘anga lahi ia pea ‘oku ‘i ai mo e feinga ke ma‘u e pa‘anga ke ako‘i mo e mātu‘a polisi ki hono ‘ai e me‘a ko ia.

Ko e me‘a ko ē ki he mīsini sivi ‘oku ‘i ai e ‘amanaki ‘oku mei, ‘e lava pē ke feinga‘i mai ke sivi pē ‘i Tonga ni, pea ke faka‘atā foki mo e pa‘anga ko ia ko ē ‘oku ma‘u ‘i he ni‘ihi ko eni ke fai‘aki ‘a e ‘ū ngāue ko eni ‘oku fiema‘u he taimi ni. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā me‘a mai e ‘Eiki Nōpele pea ‘oku hā mei he me‘a ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘a e palopalema e faito‘o konatapu ko ē ‘oku toe hiki mo e ngāue ‘a e Pule‘anga ‘i Fakamaau‘anga mo hono kau ngāue. Me‘a mai ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu'iha'angana: Mālō 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'una pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato...

<005>

Taimi: 1440-1445

Lord Tu'iha'angana: ... 'Eiki Sea 'oku ou tu'u pē au ke fai e fakahā e pou pou ki he lao ko eni pea hangē pē ko e me'a na'e loto ai e motu'a ni ke tukuhifo ki he Komiti Kakato. Ko e 'uhinga pē hangē pē ko eni 'oku 'osi me'a'aki he Minisitā Lao pea mo e ngaahi fakamalanga ko eni 'oku 'osi fakahoko 'e Tongatapu 4 mo e fiema'u pē ke 'oatu he feme'a'aki 'a e Fale Alea he 'oku mahino pē hono mahe'a fakalukufua hake ko e fekau'aki eni mo e hiki e ngaahi tautea mo e me'a pehē 'a ia 'oku pou pou ki ai e kakai 'o e fonua ka 'oku hangē pē ko e ngaahi feme'a'aki ko eni 'oku toki kimui e fekumi e kakai 'o e fonua ki he lao ke ne ma'u he *internet* pē ko e ma'u ha'anau ngaahi *hard copy* ke nau ...ka 'oku nau fiema'u pē foki ke nau me'a mai ko e hā koā e tautea pea mo e ngaahi tātāpuni ko eni e ngaahi kupu ke ngāue e kau polisi mo e talatalaaki mo e ngaahi me'a pehē, pea ko eni kuo 'osi ko u tui kuo 'osi fakahoko atu he Minisitā Lao mo e ngaahi feme'a'aki ko eni 'a e lao lelei ko eni hono tātāpuni e ngaahi pea tokoni ki he fakahoko fatongia e kau polisi kae 'uma'ā e kau talatalaaki. Pea ko e kongā foki 'e taha ko e kau faihia ia, ka ko u ki'i fie lave pē ki he mahu'inga ko eni Sea na'e 'ohake he Komiti Lao he fakamatala ko ia 'a e 'Ateni Seniale mo e Talēkita ko ē ki he Talatalaaki e mahino ko eni hangē ko eni ko ē mei he fakakalalakasi 'o e faito'o konatapu 'a e (a) mo e kalasi (a) mo e kalasi (b). 'A ia 'oku mahino pē ia hangē na'e 'ohake ko e (b) ko ē mahino ko e ngaahi malisuana pē ia ko e maliuana ko e tō pē ia ko ia he 'akau pea ma'u hangatonu pē ia pe ko e hā hano fa'ahinga fakamōmoa pē ko e hā pea ma'u he ngāue'aki he kakai. Ka kuo mahino mai mei he fakamatala ko ē 'a e 'Ateni Seniale mo e Talēkita talatalaaki fakatatau ki he 'ū ngaahi keisi ko eni 'oku ma'u 'i Tonga ni 'o a'u ki he Fakamaau'anga. 'Oku mahino 'oku te'eki ke kalasi (a) ko e 'aisi ia mo e *meth* mo e hā fua ko eni ko ē 'oku. 'A ia mahino ko e ngaahi faito'o konatapu 'oku toe fiema'u ia ke toe fai hono toe ngaahi makehe ki hono fehu'i'aki 'a ia 'oku fiema'u e ngaahi poto makehe ia ki ai mo e ngaahi me'angāue makehe 'oku na pehē 'oku te'eki ai ke lava ia 'i Tonga ni. 'A ia ko e ma'u ko ē 'enau ngaahi fakamo'oni ko ē 'i Tonga ni 'oku te'eki ai 'oku nau pehē he 'Ateni Seniale mo e Talēkita ko ē Talatalaaki 'oku te'eki ai ke lava ia hano ngaohi 'i Tonga ni ko e mahino ko e 'ū faito'o konatapu ko ia 'i he'ene hā ko ia he fonua 'i Tonga ni ko e hū kātōa mai pē 'i he kau'āfonua.

'A ia pea ko e pea 'oku tau ...ko u pehē pē pea 'oku tonu ke tau kei tātāpuni atu mo e faha'i ko ia. 'A ia 'oku kei 'i he fengāue'aki leva ia mo e ngaahi kupu kehekehe 'i he ngaahi potungāue ko eni he 'oku mahino ko e ... 'A ia ko e kalasi (a) pē foki eni 'oku mahino 'oku 'alu ko eni e tautea ki he 1 miliona pea mo a'u ki he ngāue pōpula ki he mate. Pea ko e mahu'inga'ia e motu'a ni 'a ia na'e lava ai ko ē Talēkita Talatalaaki ki he kupu 15 'o e lao 'a ia ko e fakahū mai ia e kupu 22(a) fo'ou 22(a) ki hono malava 'a e Komisiona 'o fakamafai'i ha kau 'ofisa polisi ke nau ma'u 'a e mafai ko eni ko ē 'a e 'Ofisa Kasitomu 'a ia ko ena 'oku 22(a) fo'ou 'a ia ko ena ko ē ko e kupu si'i (1) "ngofua ki he Komisiona ke ne hanga 'o fakamafai'i 'a e kau polisi ke nau ma'u pē 'a e mafai ko ē 'o e kau 'ofisa kasitomu pea 'ai 'oku fakahā mai he kupu si'i (2) " 'a ia 'e ngofua ki he fakamafai'i e kau polisi ko eni ke nau hū pē nautolu hū ki ha vaka 'oku 'amanaki ke tau mai pē ko ha vaka 'oku 'ai ke mavahe atu 'o ma'u pē 'a e mafai ko ē tatau 'o e kau 'ofisa kasitomu pē ko

‘enau hū ki he ‘elia tute mo e ngaahi me’a pehē ‘o fua ha ngaahi uta ‘oku nau mahamahalo’i he ‘oku mahino foki Sea ‘a ia ‘oku toe fengāue’aki pē foki fakavaha’a pule’anga ‘a e Potungāue Polisi ki hono muimui’i mai ‘a e ngaahi uta ‘oku mahamahalo’i ko ha faito’o konatapu. Pea ‘oku ou tui ko e ngaahi me’a ni ‘oku fiema’u ke tau hū ko eni ‘a e kupu ko eni ke fakamālohia’i ‘a e ...tautefito ki he Kasitomu pea mo e lava e kau polisi ia he ‘oku mahino ka nau muimui’i mai pē ‘enautolu fengāue’aki mo Nu’usila mo ‘Aositelēlia mo e ngaahi fonua muli ha uta ‘oku mahamahalo’i ‘a ia ‘oku mahino pē ia ‘enau fai pē he kau polisi ia ‘enau ngāue he’ikai ke toe...’ohovale pē Kasitomu ia ‘oku ‘uhinga ke ‘oua ‘e toe mama holo ‘ohovale pē nautolu ‘oatu e ngofua fakamafai’i pē ko ‘ene tau pē vaka ia kuo hū atu e kau polisi ia ‘o ma’u e mafai ‘oku ‘i ai e kau Kasitomu ke nau puke ha uta hua ha ...

<007>

Taimi: 1445-1450

Lord Tu’iha’angana : ... feitu’u ‘e tu’utu’uni ke tuku mavahe’i ha ‘ū’uta, ‘a ia ‘oku ‘omai ko ia ‘e he kupu ko eni 22(a) fo’ou Sea, na’a pehē kuo hā mai, pea ko e lave pē ‘a e motu’á ni ia, ‘a ia ‘oku mahino hangē pē ko ia ‘oku te’eki ai ke malava ke fai hono ngaohi pē ko hono kuki ko eni tautefito ki he anga ko eni ‘o e ‘aisi. ‘Oku mahino ‘oku kei fai pē ia ‘i muli, mahino ‘oku ngaahi *lab* mo e ngaahi *laboratory* ta’efakalao pē ia ‘a e kau *dealer* faito’o konatapu ngaahi mei ai e me’á ni. Ka ‘oku mahino ‘oku te’eki ke ‘i ai ha fanga ki’i *lab* pehē ‘i Tongá ni, mahino pē ‘oku fiema’u ke ‘i ai ‘a e ngaahi me’angāue makehe. Pea ko ia ‘oku ou pou pou, ‘a ia pē ‘oku hā mai ko ia ‘i he kupu ko ena 22 fo’ou. ‘A ia ‘oku tokoni lahi ia ki he fengāue’aki ko ia ‘a e Potungāue Polisi ‘e faingofua ange ‘enau ngāue heni, he ko e ‘uhingá ke malu’i ke tau teke mālohi pē mo pou pou lahi ke malu’i ‘a e kau’āfonuá he ‘oku mahino, ko e ko e hū mai ‘a e kalasi fakatu’umaki ko eni ‘o e faito’o konatapu, ‘a eni ko ē ‘oku fakakalasi ko e kalasi a). Ko e mahino ko e kei ha’u pē ‘i hotau kau’āfonua. Pea ko ia ‘a e pou pou atu Sea ki he laó ni, ka kuo ‘osi ma’ala’ala atu mo e ngaahi tafa’aki kehé, kae me’a mai ki ai ko e kakai ‘o e fonuá pea mo toki paasi pē pea nau toki ma’u pē laó ‘o nau toki ma’u ange hono fakaikiiki ange. Mālō Sea.

Kupu 5 fō’ou he Lao Faito’o Konatapu

Sea Komiti Kakato : Mālō. Hou’eiki fai e tokanga ‘a e motu’a ni ko u lave’i hifo e ‘a e kupu 5 (a) mo e kupu 5(b) fo’ou. Mālie ‘aupito ke fai hono fakatokanga’i ho’omou feme’a’akí ‘a e hū mai hū atu ma’u, ngaohi, ngāue’aki mo hono tufaki ta’efakalao ‘a e ngaahi naunau kuo fai hono ngaohi. Kuo a’u hono tauteá ko e pa’anga ‘e 10000. ‘Oku a’u pē ki he kupu 5(b) ko e fakangofua ke ngāue’aki ha ngaahi feitu’u, ‘api. Faka’ofō’ofā ‘aupito e ngaahi fika ‘o e tauteá ‘oku tuku ki ai mo e maumau’i ‘o e laó ka mou me’a mai.

Mateni Tapueluelu : Sea fakamolemole pē kae faka’osi atu pē. ‘A e pou pou ki he ongo kupu ko ena na’a ke me’a mai ai Sea, ko hono ‘uhingá ko e ongo kupu fo’ou foki. Pea ko hono ‘uhingá pē ko e kuohilí Sea na’e fakatokanga’i ko e puke ko ia ‘o e faito’o konatapu, ko e ‘ikai ke ‘ilo ia pē ko e hā e me’a ‘e fai ki he ‘u *test tube* ko ia ‘oku puké. Pea fakamolemole pē ka ko e kuohilí ngalingali ‘oku hā mai ‘oku ai ha ngaahi ‘u *test tube* ia mei hotau falemahakí ‘oku kau ia ‘asi ia he ngaahi feitu’u ko ē ‘oku fai ai ‘a e *dealer* ‘oku puké. Pea ko ē naunau pehē ‘oku ‘ikai ke mahino ia pē ko e hā koā ha hia ‘oku, ko e taimi ni’ihi ‘oku ‘ikai ke ma’u ha faito’o ia kae ma’u pē ‘ū naunau. Pea ‘oku

ou fiefia lahi 'i he pou pou ki he me'a ko iá. Ko ena kuo fakahū mai 'a e kupu fo'ou 5(a) ko ha naunau pehē 'e ma'u ai, pa'anga 'e 10000 pē ngāue popula ki he ta'u 'e 3 pē fakatou'osi, pea kapau 'e 'i ai ha taha te ne faka'atā ha feitu'u, 'api, me'alele, vaka pē ko ha 'ave uta kehe, 'e kau ai mo e ngāue 'a e faito'o konatapu, kau mo nautolu ai. Ko e 10000 pē ko e ngāue pōpula ta'u 'e 3 pē fakatou'osi. 'A ia 'oku tātāpuni mai 'a e ngaahi matapa na'e fai ai 'a e hao ia 'a e ni'ihi 'i he kuohilí. Ka na'e fokotu'una 'a e ngaahi fu'u tési tiupí 'oku 'ikai ke 'ilo pē ko e hā ko ā ha ngāue fakalao 'e fai kia nautolú. Ko eni kuo tātāpuni mai pea ko u fakamālō lahi ki he Minisitā. Pou pou atu Sea mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō Fakafofonga kei 'atā pē ho'omou feme'a'akí.

Kei fai ngāue ke fakahoko e sivi faito'o konatapu 'i Tonga ni

'Eiki Minisitā Polisi : Tapu pē mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Ko e lave atu pē ke'uhí ki he me'a ko eni tokoni atu pē ki he tali ko ia na'e 'oatu 'e he 'Eiki Minisitā Laó. Koe'uhí ko e makatu'unga 'i he tu'u ko ia he taimí ni hangē fekau'aki mo e sivi ko ia 'o e 'ū faito'o konatapu hono 'avé. Mou mea'i pē koe'uhí ko 'ene paasi ko ē 'ū lao ko ení, 'oku fai e fengāue'aki 'a e Komiti kuo fokotu'u 'e he laó ke ai ha Komiti ko e *task force* ke'uhí ke fekau'aki ai e ngaahi kupu kehekehe 'o e fonuá, ke'uhí ke fa'u e 'ū me'a ko eni 'oku fai ai e tōnounou. Hangē ko e *lab* ko e me'a pē 'oku fiema'u ko ē he taimí ni, fai e fengāue'aki mo Falepa'anga, mahalo mo e kau 'ofisa mei he Potungāue Mo'uí ke'uhí ke 'i ai ha palani ngāue, ke'uhí kae fai e ngāue ko ení 'o fai pē 'i Tongá ni he 'oku mahino 'Eiki Sea 'a e lahi 'a e ngaahi fakamaau ia ki he me'a ko ení e lahi e founa hono sivi. 'Oku ai e ngaahi matapā ia ai 'oku hao ai e kau, e kakai ko ia 'oku nau hanga 'o maumau'i e laó. Ka ko e tu'u ko ia he taimi ni...

<008>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitā Polisi: ... ko hono 'oku fai e ngāue 'a e Pule'anga ke fakahoko pē me'a ko eni 'i he fonua ni he ko hono 'uluaki 'Eiki Sea kapau 'e fakamā'opo'opo e pa'anga ko ē 'oku 'ave ko ē ko ē ko e faito'o konatapu 'o sivi ko ē mei Nu'usila 'oku 'osi lau miliona ia 'e Sea ka ko e 'uhinga ia ko ē 'oku fai e fakakaukau pea 'i he taimi tatau pē na'e me'a 'aki pē foki 'e he 'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o 'oku fiema'u pea mo e tokoni ke 'uhi ke toe fakamālohi'i ange e kau polisi 'i hono ako'i ko ē kinautolu mo e me'a ki he ngāue'aki e ngaahi *lab* ko eni ko ē 'oku 'amanaki ki ai 'oku ai pē fengāue'aki mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke fakahoko e fatongia ko eni 'i he vave taha pē ko eni ko ē kae fakahū mai ki Fale Alea ni Sea. Ko e tokoni atu pē ko e ngāue ia 'oku lolotonga fai he taimi ni pea ko u kole atu pē ki he kau Hou'eiki Minisitā ko eni 'oku fa'u e lao ko eni kapau 'e 'i ai ha fanga ki'i momo heni pea 'omai ki he kau polisi ke fai 'aki e ngaahi langa ko eni teuteu 'oku mou faka'amu ke fai Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. Ko e kole ē mei he 'Eiki Minisitā Polisi ha toe tulutā ke fai 'aki hono tau'i 'a e palopalema ko eni me'a mai Ha'apai Fika 12.

Mo'ale Finau: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Sea 'oku ou tui kuo maau lelei 'etau pou pou ki he lao mātu'aki mātu'aki mahu'inga ko eni 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga Ha’apai 12 mou feme’a’aki tapu mo koe ko e Sea koe ‘o e Komiti ko eni ...

Mo'ale Finau: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ko e kakai ‘oku nau tu’u telinga mai ke nau ma’u lelei e mahu’inga ‘o e fo’i lao ‘oua te tau fakavavevave ...

Mo'ale Finau: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Kae tuku ke mahino ka nautolu ‘a e mahu’inga kiate kimoutolu Hou’eiki kuo ‘osi femahino’aki moutolu ka ko u lotu ke mahino atu ki he kakai ‘enau fanongo, mou me’a ke maama lelei e feme’a’aki. Mālō me’a mai fakamolemole.

Tokanga ke falala’anga ‘a kinautolu fakahoko ngāue ke fusia’u Lao Faito’o Konatapu

Mo'ale Finau: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.’Eiki Sea ko u tui ko e palopalema ko ‘eni hangē ko e me’a na’e me’a ‘aki ‘anenai ko e palopalema ‘oku toe loloto ange ia ‘i he KOVITI-19. Pea ko e palopalema ko eni ‘Eiki Sea na’e fe’ao mai mo e fonua ni ‘i he ta’u lahi. Pea ‘oku loloto ‘Eiki Sea koe’uhí he ‘oku tau fa’u e lao pea tau tuku ki he langi laú ‘a e laó. Tui e motu’a ni ‘Eiki Sea neongo ‘a e mā’opo’opo ‘a e laó ‘i he ‘aho ni ka kapau he ‘ikai ke faitotonu ‘a e ni’ihi ‘oku nau *enforce* e me’a ko eni ‘e hoko pē ‘Eiki Sea ko e fakala’ā ‘i sia tamaki. Ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ou kole pē au heni ki he ...

'Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea kole mu’a ke ki’i fakatonutonu atu e Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: ‘Io fakatontonu e ‘Eiki Minisitā Polisi.

Kole ke falala ki he kakai nau fai ngāue ke tau’i faito’o konatapu

'Eiki Minisitā Polisi: Tau ‘osi hanga pē tautolu ia ‘o ta’efalala pē tautolu ki he kakai ko ē ‘oku tau lotu ko ē ke nau hanga ‘o fai e ngāue ko eni pea hoko leva ‘etau fa’u laó ‘o ta’e’aonga. Ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu ki ai tau falala mu’a ki he kakai ‘oku tau ngāue’aki kae ‘oua te tau hanga pē tautolu ia ‘o, tau hanga pē tautolu he taimi ni ‘o talamai ka fa’u e lao ia neongo 'ene mā’opo’opo mo e me’a kapau he ‘ikai ke sai e kau ngāue pea ko e ‘uhinga ia ‘eku ki’i fakatonutonu atu mou falala ki he kakai ko ena ‘oku mou ngāue’aki mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā Polisi.

Mo'ale Finau: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Fakafofonga.

Mo'ale Finau: Ko u falala ... ko u falala peseti ‘e 100 ‘Eiki Sea ki he ngāue ‘a e kau takí. Ko e poini ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ko hono ‘uhinga ko ‘eku, ko hono fa’u e lao ko eni pea ‘oku fanongo

mai e kakai 'o e fonua. Ko e 'uhinga 'eku fakahoha'a 'Eiki Sea ko 'eku fakahoko atu 'a e le'o 'o e fu'u kakai tokolahi 'oku nau tohi 'oku nau ...

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: 'Io fakatonutonu ē Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ko e fa'ahinga me'a ko eni Sea 'oku ne holoki 'a e ivi ngāue 'o e kakai 'oku nau fai e ngāue. Ko e ngāue 'a e Fale ni ke tau *appreciate* 'a e ngāue 'a e kakai ko ia he koe'uhí ko e 'alu ko ē 'a e polisi ta'emahino pē 'e fana'i ia pē hā. Tuku e 'ai e laulaunoa ko ia he Fale ... Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'e 'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o. Fakafofonga, 'oku tonu 'aupito e fakatonutonu tau fakalotolahi pē ki he laó ko ia 'oku tau ngāue mo ia me'a mai.

Mo'ale Finau: Sea 'oku ou kole fakamolemole ki he 'Eiki Minisitā 'oku ou falala ki he kau taki 'oku nau fa'u e laó ko e laumālie lelei 'oku nau ma'u ko 'eku fakahoha'a atu 'i he 'aho ni 'Eiki Sea ko e fu'u lau kakai tokolahi 'Eiki Sea 'oku nau fetu'utaki ki he polopalema 'o e *drugs* 'oku 'ikai ko ha palopalema fakalao pē ko e palopalema 'o e *drugs* ko e palopalema faka-moral ko hono fakamolale. Ko e 'uhinga ia 'eku fakahoha'a 'Eiki Sea pea ko ia ai 'e Hou'eiki tuku pē mu'a ke 'oatu he 'oku he ko e taimi ko ē 'oku fanongo ai 'a e kakai 'Eiki Sea ...

<009>

Taimi: 1455-1500

Mo'ale Finau: ...ki he 'oatu 'a e ngaahi tala, 'a e ngaahi me'a pehē ni pea 'oku nau ongo'i ...

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea ko 'eku, 'oku ou 'ilo ko e fakatonutonu atu koe'uhí ko e koe'uhí ko e fa'ahinga me'a ko eni ko ē 'oku fai ko eni 'Eiki Sea. 'Oku ou poupou 'aupito au ki he anga ko ē 'ene fale'i mai, ka 'oku 'ikai ke ma'u 'e he kau polisi, kapau 'oku o e kakai ia 'o lāunga holo ki he ngaahi kau Fakafofonga mo e me'a pehē 'Eiki Sea, 'ofa fakahoko mai, ko ho'o toki fakahoko mai eni tā 'oku lahi e lāunga atu ki he Feitu'una koloto ke ke ki'i me'a mai ke'uhi ke fai ha tokoni, pea ko e me'a 'e taha na'a ke Sea he Komiti Lao, na'e tonu ke 'ohake ai e ngaahi me'a ko ena ke tau hanga 'o fakamā'opo'opo e lao, ka ko e 'osi ange 'etau hanga 'o fa'u e me'a Sea pea tau toe omai pē tautolu ki heni tā 'oku 'i ai e ngaahi kupu ia na'e tonu ia ke ke me'a mai 'aki ke fakalelei'i, kae 'oua te tau toe ...

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito e fakatonutonu e 'Eiki Minisitā Polisi..

'Eiki Minisitā Polisi: ...koe'uhi ke ke kātaki fakamolemole ko 'etau fo'i lao eni na'e 'omai.

Sea Komiti Kakato: ...Fakafofonga ko e mahu'inga 'etau fatongia 'i he Fale ni ko e fatu e lao, pea ko e me'a ko eni 'oku 'omai mei he Pule'angá tonu ke tau tōtōivi hono teke 'e kei 'alu lōua pē tu'unga'ahoa e mo'ui ia 'a e kovi mo e lelei ka tau nofo he lelei te tau ma'u ai e lelei, ikuna e kovi. Me'a mai

Mo‘ale Finau: Ko e fakahoha‘a e motu‘a ni ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fa‘ahinga kupu ia ...

Sea Komiti Kakato: Hangē ‘oku ke toe faka‘uhinga koe fakaholomui e lao na‘a mou ‘omai.

Mo‘ale Finau: ‘Ikai ko e fakahoha‘a ko eni Sea te ne ‘ave lao ko eni ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ulungaanga ta‘etaau ia ‘i Fale Alea ni.

Mo‘ale Finau: Ko e fakahoha‘a ‘oku ou fai ‘Eiki Sea te ne ‘ave lao ko eni ke hoko ko ha lao lelei, ‘aonga ki he fonua.

Sea Komiti Kakato: Me‘a mai.

Mo‘ale Finau: Me‘apango pē Sea ‘oku mahalo pē mahalo kuo fe‘unga ‘eku lea he me‘a ko eni, ka ‘oku ou ‘oatu e me‘a ko eni ‘Eiki Sea ki he, mo‘oni pē hoha‘a mai ‘a e Hou‘eiki, Hou‘eiki, toe fakamolemole tau tukuange e me‘a ko eni ke ‘oatu he ko e lahi ange e fanongo ‘a e kakai ki he me‘a ko eni ‘oku ou ‘oatu ko e lahi ange ia ‘enau ului ke nau mavahe mei he *drugs*.

Ko e me‘a ko eni ‘oku ou fakahoha‘a ki ai ‘oku ‘ikai ko ha me‘a fakalao, ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o fakalao‘i ‘a e palopalema fakamololo, ko e me‘a ko ē ‘oku ou fakahoha‘a ki ai Sea he ko e fo‘i mo‘oni eni ‘oku ‘ikai lava ha taha ‘i he Fale ni ke ne faka‘ikai‘i. Pea ‘oku ou loto ke u fakahā e me‘a ko eni ‘i he ‘aho ní, kuo mau e lao, fanongo e kakai e fonua, tau hanga ‘o fakahoko totonu ‘a e lao ko eni pea ‘oku ou falala atu Hou‘eiki kae lava ke ki‘i, ke tau fonua ke tau teke e me‘a ko eni, he ka ‘ikai ‘Eiki Sea, he‘ikai ke ‘i ai ha fa‘ahinga lea ia ke fakasaienisi ‘i he māmani ko eni te ne lava ‘o ta‘ofi ‘a e *drugs*. Ko e *lab* mahu‘inga taha te ne lava ‘o ta‘ofi ‘a e *drugs* ko e angatonu pē ‘a e kau ngāue mo nau fakahoko totonu honau fatongia, ko e *lab* fakasaienisi lelei taha ia. Ko ia Sea ‘oku ou fokotu‘u atu ke tau tali e lao ko eni, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga, Ha‘apai 12, pea tau tukuange ki he tokotaha ‘oku mafai lahi ki he *drugs* he fonua kau ai mo e faito‘o, me‘a mai ‘Eiki Minisitā Mo‘ui.

Tu‘u mateuteu Potungāue ke pou pou ki he Lao Faito‘o Konatapu

‘Eiki Minisitā Mo‘ui: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Feitu‘una ‘Eiki Sea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia tapu mo e Hou‘eiki Mēmipa e Komiti Kakato kae ‘atā ke fakahoko atu ha pou pou ki he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ko eni.

‘Eiki Sea ko e ‘uluaki pē ko u fie fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā Le‘ole‘o ‘o e Lao kae ‘uma‘ā ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi ‘i hono teke mālohi e kaveinga mahu‘inga ‘aupito ko eni, pea fanongo e finemotu‘a ni ‘oku tākanga e fohe ho Fale ‘Eiki ‘i hono pou pou e lao ko eni, pea kiate au ko hono haofaki‘i eni e kaha‘u ‘o Tonga, ‘etau fānau mo e to‘utupu, ‘oku uesia lahi kinautolu fakae‘atamai, fakaesino, fakaefānili ‘e he ngaahi faito‘o ta‘efakalao ko eni. Kae pehē foki ki he‘ene uesia e tu‘unga faka‘ikonōmika mo e tupulekina ‘a e fānili.

‘Eiki Sea ko e Potungāue Mo‘ui ‘oku tu‘u mateuteu pē ke pou pou mo tokoni ki he fengāue‘aki ko eni ki he kaha‘u. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e kau *scientist* pē ko e kau mataotao fakasaienisi ‘a e Potungāue

Mo'ui. 'Eiki Sea ko e kau saienisi ko eni na'a nau ako vave pē 'a e founa fo'ou ko eni ko ē ki hono sivilisi'i 'o e vailasi ko ia 'oku ne fakatupunga e KOVITI-19. Pea a'usia 'e he kau *scientist* mataotao 'a Tonga pē 'i Tonga ni 'a e tu'unga mā'olunga ko ia pea 'oku nau lava 'o fakahoko e ngāue ki hono tesi ki he vailasi 'oku ne fakatupunga e KOVITi-19 'i Tonga ni pē. Pea 'oku 'i ai e fakakaukau 'a e finemotu'a ni ko kinautolu pē te nau lava 'i ha hili ha ngaahi *specialist training* ke fakahoko fakalelei e ngāue ko eni ma'ae fonua fakalukufua, 'ikai ke ngata pē foki ai ka ko e ngaahi *resources* 'e fiema'u makehe ...

<005>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... ki he ngaahi ngāue ko eni ke lava 'o fakahoko lelei e sivi 'i Tonga ni ngaahi mīsini kae 'uma'ā foki 'a e *system* te tau hanga 'o fatu 'i Tonga ni ke lava ke malu mo pau 'a e ngaahi founa ngāue 'e fakahoko'aki, ka ko e kaha'u eni hotau fonua pea 'oku ou fiefia ke pou pou ki he ngaahi tautea kotoa pē ko e 'uhinga ko 'etau 'ofa mo'oni 'i he'etau fānau tau fakahoko ai e ngāue ko eni. 'E Sea ka ko e faka'osi pē 'oku 'i ai foki e ngaahi makatu'unga mālohi mo loloto ki he fānau 'i he'enu ala ki he tafa'aki ko eni ko ē ngaahi faito'o ta'efakalao pea 'oku ou tui 'oku malava pē ke fakahoko ha ngaahi fakatotolo 'i Tonga ni ke ne lava 'o tokonia kitautolu fakalukufua ki he kaha'u pea mo e fakalelei 'a 'etau fānau pea mo e tu'unga ngāue'aki ko ia 'a e ngaahi faito'o ta'efakalao mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Mo'ui. 'E Minisitā Pa'anga fakamolemole ko e 'uhinga ko 'etau taimi ke toki me'a mai toki hoko atu tau mālō ai.

(*Mālō ai e Fale*)

<007>

Taimi: 1525-1530

Sātini Le'o : Me'a mai e Sea 'o e Komiti Kakato (*Lord Tu'i'āfitu*)

Sea Komiti Kakato : Me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Ngaahi ngāue kuo lele mai ke tau'i ngaahi nunu'a kovi faito'o konatapu

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e 'Eiki Seá, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō 'Eiki Sea kae fai ha ki'i lave atu pē ki he fakatonutonu he lao ko eni 'Eiki Sea. Ko e pou pou Sea 'oku mahino pē 'oku pou pou'i e fakalelei'i e ngaahi tautea ko eni ki he pā'usi'i ko eni e faito'o konatapu. Pea ko e hu'atamaki ko eni 'o e faito'o konatapu 'Eiki Sea, 'osi mea'i pē ia 'e he Falé mo e kakai e fonua 'oku kovi ange ia he KOVITI-19. Ko e ngāue ko eni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha ngāue ia na'e toki fai hake pē. Kuo tali pē ia 'e he Pule'anga kimu'á, pea hoko atu ai pē mo hotau Pule'anga ko eni, hono fakamamafa'i 'o kau hono tau'i e faito'o konatapu 'i he 'ū kaveinga ngāue mahu'inga 'a e Pule'angá.

Na'e tali 'e he Kapinetí 'Eiki Sea he konga kimu'a pe ta'ú ni 'a e *policy* fakafonua ki hono malu'i ko ia e fonuá pē ko e *national security policy* 'o kau ai e faito'o konatapu. Na'e ai e timi ngāue 'a e Kapinetí na'a nau fai e ngāue ko ení 'Eiki Sea. Ko e ngāue ko ení 'oku fai ki heni 'oku 'ikai ko ha fo'i sekitoa pē ia 'e taha te ne lava 'o fai e ngāue ko ení. Ko e ngaahi sekitoa keheke, *multi-sectoral approach*. 'A ia 'oku kau ki ai 'a e Potungāue Akó ki he *awareness* mo e ako'i e fānau. Kau ki ai e *enforcement* 'a ia ko e kau polisi ia ke fakaivia e Va'a ko ení Potungāue Polisi ki he *Drugs*. Kau ki ai 'a e Potungāue Kasitomú ko e 'uhingá ko e hū koloá mo e fehū'aki e ngaahi koloá 'i he uafú. Kau ki heni mo e Potungāue Mo'uí 'Eiki Sea, ko e 'uhingá ko hono tokangaekina ko ia pea mo hono, 'a e fa'ahinga 'oku uesia faka'atamai ko e 'uhingá ko e hu'atamaki 'o e faito'o konatapu. Kau heni mo e Fakamaau'angá 'Eiki Sea 'oku lolotonga fai e ngāue 'a e Pule'angá he taimí ni ki he fakalōloa 'a e aleapau 'a e Talatalaaki 'a e Pule'angá. Pea pehē ki he, hangē ko ia na'e me'a ki ai 'Eiki Minisitā Fakamaau *Justice* feinga ke fakatokolahi mo e kau Fakamaau, ke lava 'o vave 'a e oatu 'a e ngaahi *case* ko ení ki he Falehopó ke fai hono hopo pea 'ave 'o ako'i mo tautea'i nautolu.

'Oku ngāue 'a e Pule'angá he taimí ni ki he fengāue'aki mo e lipooti ko ení ke 'omai 'enau palani ngāue ki he ta'u 'e 5 ko ení, pea lava ke fakapa'anga mavahe. Ko e 'uhingá ke mahino 'oku lava 'a e Pule'angá 'o fai ha ngāue 'o makehe ange mei he ngāue angamaheni. 'Oku fakahoko pē ngaahi ngāue ko iá he taimí ni ka ko u poupou atu Sea, ko e taha 'o e hiki 'o e tautea ko hono fakapapaka'i ia pea ko hono ako'i ia 'o e to'utupu pea mo e kakai 'oku nau paa'usi'i ko ení. Ko e ala ki he faito'o konatapu 'oku tautea mamafa 'aupito. Ngaahi fonua lahi ia 'i muli 'Eiki Sea 'oku tautea mate ia hūfanga he fakatapu. Ka ko e faingata'a ko ení 'o e 'o e palopalema ko ení, he'ikai ke lava ia 'o fufulu ke 'osi ke 'oua 'e hoko. Ko e fatongia pē ia 'o e kau taki lotú ngaahi koló mo e kakai 'o e *community* fengāue'aki mo e ngaahi sekitoa ko ia 'oku ou lave ki ai ke tau ngāue fakataha, ke lava haofaki 'a e tokolahi 'o e to'utupu mo e kakai 'o e fonuá ki he kaha'ú pea 'oku ou poupou atu ki he fakatonutonu ko ení 'Eiki Sea, pea 'oku ou fokotu'u atu ai pē ke tau pāloti. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā...

<008>

Taimi: 1530-1535

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa'anga, Hou'eiki ko u lave'i kuo maama lelei e lao ni 'i ai mo hono ngaahi poupou e fatongia 'o e Pule'anga mo e kakai ke lava ke ta'ofi e palopalema ko ení 'oku 'i hotau fonua ko u lave'i 'o kapau 'e tō loto 'a e tatakai 'a e Pule'anga fekau'aki pea mo e mahaki faka'auha ko ení 'oku pōpō'uli ai hotau fonua 'a e Koviti pea tau fakahoko he lao ni mo hono teke 'a e palopalema ko ení 'oku 'i hotau fonua he 'oku kei si'isi'i. Ko muli ia he 'ikai toe lava ia 'o ta'ofi he 'oku fekau'aki e ngaahi fonua ia ko e ngaahi kulupu 'oku nau fakatupu 'a e faito'o konatapu pea he 'ikai toe lava ia 'o ta'ofi pea ko Tonga ni te tau lava he 'oku kei si'isi'i he lao ko ení mo 'etau fepoupou'aki ko u tui 'oku 'ikai ke toe ... Tongatapu 4? Toe ai ha me'a ke fie me'a ki ai he lao ko ení he ko koe na'a ke tukuhifo e lao ki lalo ka tau pāloti mālō.

Mateni Tapueluelu: 'Eiki Sea ko u fakamālō pē au 'Eiki Sea ko hono 'uhinga 'oku mahino 'oku maau mālie 'a hono tātāpuni mai 'a e, 'o e lao ko ení kau pē ai Sea 'a e kupu 11 (a) fo'ou kuo faka'atā ení ke fakahoko 'a e me'a ko ē ko e fakatau pule'i pē ko e *control purchase* 'a ia 'oku 'atā ki he Potungāue Polisi ke faka'atā ha ni'ihī ke nau fakahoko ha fakatau 'a e faito'o konatapu kapau

‘oku nau ‘ilo ‘oku ‘amanaki ke fakahoko ha me’a pehē, fakatapu ia ‘e nautolu pea fakangofua mo ha ni’ihi kuo fakahingoa ‘enau fai e fakatau ko ia pea ‘oku hoko pē eni ia Sea ke toe hu’uhu’u ange mo ongo’i ta’emalu ange e ni’ihi ‘oku nau fai ‘a e ngāue ko eni pē ko e ni’ihi ko ē ‘oku nau fakatau atu ki ai ‘a e faito’o konatapu. Ko e *consumer* angamaheni pē ko e kau *inform* eni ia ‘a e Pule’anga ka ko e kupu 11 (a) ia Sea ko u fakamālō atu ‘i he ngāue ‘oku fai ‘e he Minisitā Lao mo e Minisitā Polisi kae 'uma'ā ‘a e Pule’anga pea ko u kaungā fokotu’u atu ai pē e lao mālō ‘Eiki Sea.

Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 32/2020

Sea Komiti Kakato: Mālō Kalake. Tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 32/2020 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao fakataha mo hono fakatonutonu, kupu 3 kupu (d) fakahā ‘aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto ki ai e toko 17.

Sea Komiti Kakato: Mālō toe ‘i ai ha fakahā loto?

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Kalake. Hou’eiki ko u fakamālō atu kuo lava ‘etau ngāue na’e tukuhifo mei he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Fakalelei’i ho’omou teuteu ka tau liliu ‘o Fale Alea. (**Fale Alea**)

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Kole atu ki he Sea ‘o e Komiti Kakato ke kātaki ‘o lipooti mai ki he Fale.

Lipooti ki he kakato ngāue ne fakahoko he Kōmiti Kakato

Lord Tu’i’āfitu: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Tapu ki he ‘Eiki Palēmia pehē ‘eku tala fakatapu ki he Hou’eiki ‘o e Fale ‘Eiki ni, ‘Eiki Sea ko e ngāue ē kuo lava na’e tukuhifo mei he Feitu’una kuo tali he Komiti Kakatō ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 32/2020 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao 2020 mo e fakatonutonu he kupu 3 (d). Ko ia ai Sea kuo lava e ngāue ko u fokotu’u atu. Mālō e ma’u ngāue.

Lao Fakaangaanga fika 32/2020

‘Eiki Sea: Mālō kole atu ki he Kalake ke tau pāloti hono lau tu’o ua ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu. Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o ua mo 'ene ngaahi fakatonutonu ...

<009>

Taimi: 1535-1540

‘Eiki Sea: ... Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. Loto kotoa e Hou’eiki ko e toko hongofulu mā fitu.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tau tali hono lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga mo ‘ene ngaahi fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Lau tu’o 3.

Kalake Tēpile: Lau tu’o 3.

**LAO FAKAANGAANGA FAKATONUTONU KI HONO
PULE’I ‘O E NGAHI FAITO’O TA’EFAKALAO 2020**

**KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU ‘A E LAO
KI HONO PULE’I ‘O E NGAHI FAITO’O TA’EFAKALAO 2003.**

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:-

Kupu 1: Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea.

(1) ‘E Ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao, 2020.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ou fokotu’u atu e fakatonutonu ko eni ‘i he peesi 9, kupu 8 e Lao Fakaangaanga ko e fakatonutonu ‘a e kupu 9, fakatonutonu ‘a e kupu 9 ‘o e tefito’i lao, (a) pea toe (a) si’isi’i hifo ‘osi pē fakalea Fakamaau Polisi pē Fakamaau ki he Fakamaau’anga Lahi ke to’o e, ko ‘ena ‘oku ‘osi *highlight* atu pē ‘e he kalake ‘a e fakalea ko ena, ‘o e, pea hoko atu leva e kupu ki ha fakamafai. ‘I ai ha me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Mālō ‘Eiki Sea.

Pālōti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 32/2020

‘Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki hoko atu ‘etau pālōti, ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki ko e toko hongofulu mā fitu.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Tapu mo e Sea, tapu mo e Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. ‘Eiki Sea ko u ‘oatu ‘a e fakamālō ki hono, ki he Hou’eiki e Feitu’una mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale, fakakātoa pē ‘i hono tali lelei ‘o e lao ko eni, pea ‘atu ai pē ‘a e kole fakamolemole kapau na’e ‘i ai ha ngaahi lea māhehe, pea fakamolemole’i ange pē motu’a ni ‘Eiki Sea ko e anga pē ia e, ‘a e fua hotau fatongia, pea ko e hangē ko ia ko e lau ‘Eiki Sea, ko e me’a kotoa pē ‘oku pau pē ke ‘alu fakataha pē ‘a e tea mo e uite, te na feohi pē kinaua ka ko ‘etau fatongia pē ke tau tō fakataha pē tuku fakataha pē nautolu ke nau mo’ui ka tau toki fakakaukau’i hono founa mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he fika 5 ‘etau ‘asenita ‘a ia ko e ngaahi me’a makehe, ‘i ai ha me’a ‘oku tokanga ki ai e Hou’eiki. ‘Ikai. ‘I he’ene pehē Hou’eiki te u toloi e Falé ki he 10 ‘apongipongi, mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pe e Sea pea tōloi e Fale kī he 10 auhu.

<005>